

Құрылтайшысы:
Қазақстан Республикасы
Мәдениет және ақпарат
министрлігі
Мәдениет комитетінің «Бозоқ»
мемлекеттік тарихи-мәдени
музей-қорығы»
республикалық мемлекеттік
қазыналық кәсіпорны

Учредитель:
Республиканское
государственное казенное
предприятие
«Государственный историко-
культурный музей-заповедник
«Бозоқ»
Комитета культуры
Министерства культуры и
информации
Республики Казахстан

Founder:
Republican State Treasury
Enterprise
«State Historical and Cultural
Museum-Reserve «Bozoq»
of the Committee of Culture of the
Ministry of Culture
and Information
of the Republic of Kazakhstan

«BOZOQ» ғылыми-танымдық журналы

Бас редактор:

Жандос БОЛДЫКОВ, *«Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК директоры, PhD, Астана, Қазақстан;*

Редакция алқасы:

Зейнолла САМАШЕВ, *Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты Бас ғылыми қызметкері, т.ғ.д. Астана, Қазақстан;*

Марал ХАБДУЛИНА, *Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Қ. Ақышев атындағы археология ғылыми – зерттеу институтының директоры, т.ғ.к. Астана, Қазақстан;*

Бүркітбай АЯҒАН, *Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары, т.ғ.д., тарих профессоры Астана, Қазақстан;*

Жақсылық САБИТОВ, *Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институтының директоры, PhD, Астана, Қазақстан;*

Қалиолла АХМЕТЖАН, *Қазақстан Суретшілер Одағы мен Қазақстан Республикасы Суретшілер Академиясының мүшесі, т.ғ.к. Астана, Қазақстан;*

Зубайда СУРАГАНОВА, *Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институтының бас ғылыми қызметкері, т.ғ.к., Астана, Қазақстан;*

Айнагүл ГАНИЕВА, *А.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының бас ғылыми қызметкері және ғалым хатшысы, т.ғ.к., Астана, Қазақстан.*

«BOZOQ» научно-популярный журнал

Главный редактор:

Жандос БОЛДЫКОВ, директор РГКП «Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозоқ», PhD, Астана, Казахстан.

Редакционная коллегия:

Зейнолла САМАСHEV, Главный научный сотрудник Института археологии им. А. Х. Маргулана, д. и. н., Астана, Казахстан;

Марал ХАБДУЛИНА, Директор Научно – исследовательского института археологии им. К. Акишева Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева, к.и.н. Астана, Казахстан;

Буркитбай АЯГАН, Заместитель директора Института истории государства, д. т. н., профессор истории Астана, Казахстан;

Жаксылык САБИТОВ, Директор Научного института изучения Улуса Джучи, PhD, Астана, Казахстан;

Калиолла АХМЕТЖАН, Член Союза художников Казахстана и Академии художников Республики Казахстан, к. и. н. Астана, Казахстан;

Зубайда СУРАГАНОВА, Ведущий научный сотрудник Научного института изучения Улуса Джучи, к.и.н., Астана, Казахстан;

Айнагуль ГАНИЕВА, Ведущий научный сотрудник и ученый секретарь Института археологии имени А.Х. Маргулана, к.и.н., Астана, Казахстан.

«BOZOQ» science-popular journal

Editor in Chief:

Zhandos BOLDYKOV, Director of the Republican State Treasury Enterprise “State Historical and Cultural Museum-Reserve ‘Bozoq’”, PhD., Astana, Kazakhstan.

Editorial Board:

Zeynolla SAMASHEV, Chief Researcher at the A. H. Margulan Institute of Archaeology, Doctor of Historical Sciences, Astana, Kazakhstan;

Maral KHABDULINA, Director of the K. Aki-shev Scientific Research Institute of Archeology of the L. N. Gumilyov Eurasian National University, Candidate of Historical Sciences Astana, Kazakhstan;

Burkitbai AYAGAN, Deputy Director of the Institute of State History, Doctor of Historical Sciences Astana, Kazakhstan;

Zhaksylyk SABITOV, Director of the Scientific Institute for the Study of the Jochi Ulus, PhD, Astana, Kazakhstan;

Kaliolla AKHMETZHAN, Member of the Union of Artists of Kazakhstan and the Academy of Artists of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Historical Sciences, Astana, Kazakhstan;

Zubaida SURAGANOVA, Leading Research Fellow at the Scientific Institute for the Study of the Jochi Ulus, Candidate of Historical Sciences, Astana, Kazakhstan;

Aynagul GANIEVA, Leading Research Fellow and Academic Secretary of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Candidate of Historical Sciences, Astana, Kazakhstan.

МАЗМҰНЫ

Болдыков Жандос	
Алғысөз	5
Музей туралы ақпарат	6

АРХЕОЛОГИЯ, МУЗЕЙ ІСІ, ТАРИХ

Акишев Кемаль	
Предварительные итоги раскопок средневекового городища Бозок (1999-2002 гг.)	8
Хабдулина Марал	
Золотоордынские погребения некрополя Бозок (Центральный Казахстан)	14
Сураганова Зубайда	
Судьба К.А. Акишева: предопределение и выбор	23
Ахметжан Қалиолла	
Қазақ қалқандары (түрлері мен қолдану әдістері)	29
Ганиева Айнагуль	
Солтүстік Сарыарқадағы қазақ қыстаулары: зерттеу нәтижелеріне ғылыми талдау.....	36
Бурбаева Сауле	
Формирование иеротопии-сакрального пространства на археологическом памятнике «Бозок»: история и современность	43
Прохоров Игорь	
Открытие городища Бозок: научный вклад Л. Ф. Семенова (к 125-летию со дня рождения)	50
Төлегенұлы Қажымұрат	
Қазақ халқының ауыз әдебиетінде кездесетін «ту», «байрақ», «жалау» ұғымдарының этнографиялық ерекшеліктері	53

Сурет akorda.kz сайтынан алынды

«Музейлер халқымыздың тарихы мен мәдениетіміздің асыл қазынасы, мемлекет тарапынан бұл салаға ерекше мән беріліп отыр. Қазіргі заман талабына сай музей қоғам санасын жаңғыртуға зор ықпал ететін озық институтқа айналуы керек. Сол арқылы жас ұрпақ төл тарихымыз бен салт-дәстүрімізді терең танып, одан тағылым алуы қажет»

***Қазақстан Республикасының Президенті
Қасым-Жомарт Тоқаев***

Құрметті оқырман!

2026 жылы қабылданған Қазақстан Республикасы Конституциясының жаңа жобасында білім, ғылым және мәдениет ел дамуының стратегиялық басымдықтары ретінде айқындалды. Бұл бастама мемлекеттің ұзақ мерзімді даму бағыты табиғи ресурстарға емес, адами капитал сапасына, зияткерлік әлеуетке және инновацияға негізделетінін көрсетеді.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев еліміздің тарихи және мәдени мұрасын сақтау мәселесіне ерекше назар аударып келеді. Ұлттық мұраға қамқорлық жасау, тарих және мәдениет ескерткіштеріне ұқыпты қарау - әрбір азаматтың ортақ жауапкершілігі.

Осы орайда «BOZOQ» ғылыми-танымдық журналы - Ұлы Даланың көне шежіресі мен заманауи ғылыми жетістіктерді ұштастыратын, тарихымызды зерттеу және мәдени мұраны сақтау жолындағы маңызды бастама болып табылады.

Қазақ даласының ұлан-ғайыр кеңістігінде қалыптасқан тарихи-мәдени мұралар ұлттың рухани негізін құрайды. Бозоқ қалашығы VII ғасырдан бастау алып, көне түркі тайпалары мекендеген киелі орындардың бірі саналады. Бүгінде осы тарихи мекеннің маңында Астана қаласы бой көтеріп, еліміздің саяси, экономикалық және мәдени орталығына айналды. Бозоқ нысаны көшпелі және отырықшы мәдениеттердің тоғысқан тұсын айқын көрсететін Еуразия кеңістігіндегі бірегей археологиялық ескерткіш болып табылады.

Басылымның негізгі мақсаты - ұлттық тарихымызды, археологиялық және этнографиялық мұрамызды, сонымен қатар заманауи ғылыми жетістіктерді кеңінен насихаттау. «BOZOQ» журналы тек мамандар мен ғалымдарға ғана емес, туған өлкенің тарихына қызығушылық танытатын қалың оқырман қауымға арналған сапалы әрі мазмұнды ақпарат көзі болуды көздейді.

Журналдың алғашқы санында «Бозоқ қалашығы» туралы тың деректер, археологиялық экспедициялар нәтижелері және тарихи-мәдени мұраны сақтау мәселелеріне арналған мақалалар ұсынылады.

«BOZOQ» журналы жас зерттеушілерге жол ашып, тәжірибелі ғалымдардың пікір алмасу алаңына айналады деп сенеміз. Рухани жаңғыру мен ұлттық құндылықтарды сақтау жолындағы бұл бастама өз жалғасын тауып, оқырмандарының кең ауқымына ие болады деп үміттенеміз.

Құрметпен,

Бас редактор, PhD Ж.Болдыков

БОЗОҚ - ҰЛЫ ДАЛАНЫҢ ҒЫЛЫМ, БІЛІМ ЖӘНЕ МӘДЕНИ МҰРА КЕҢІСТІГІ

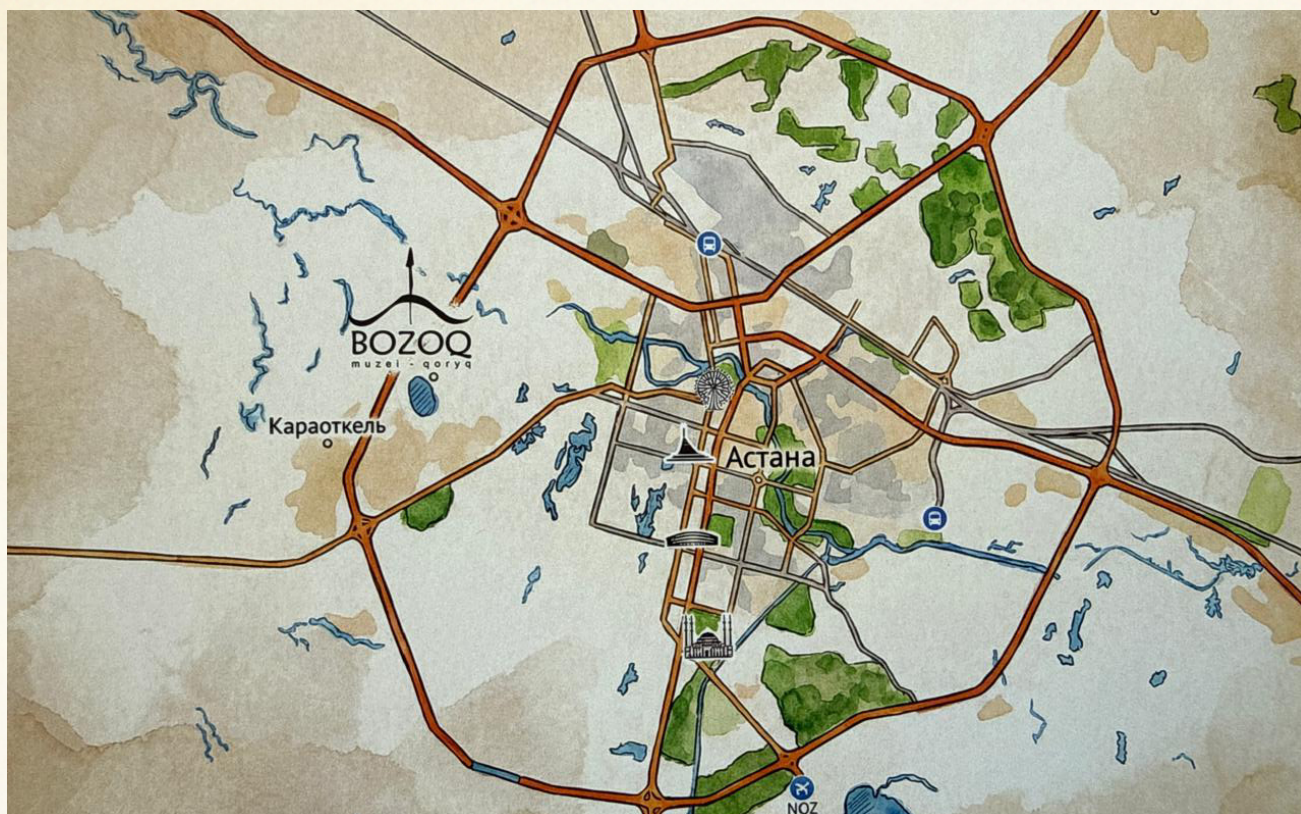
Бозоқ мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы-Қазақстан аумағындағы көне тарих пен мәдени мұраны сақтау, зерттеу және ғылыми айналымға енгізу бағытында қызмет ететін бірегей ғылыми-мәдени мекеме. Ол ежелгі Бозоқ қалашығының орнында орналасып, Еуразия даласындағы ортағасырлық өркениеттің дамуын айқындайтын маңызды археологиялық кешен ретінде танылған. Музей-қорықтың қызметі археологиялық ескерткіштерді кешенді зерттеу, сақтау және оларды келешек ұрпаққа жеткізу міндеттерімен ұштасып, Қазақстан тарихының көне кезеңдерінен бастап қазіргі уақытқа дейінгі тарихи сабақтастықты ғылыми тұрғыдан зерделеуге бағытталған. Бұл тұрғыда ұлттық құндылықтарды дәріптеу мен тарихи сананы жаңғырту мәселелері Президент Қасым-Жомарт Тоқаев айқындаған мемлекеттік басымдықтармен үндеседі.

Бозоқ қалашығы Астана қаласының батыс бөлігінде, Бозоқты көлінің шығыс жағалауында орналасқан және өзінің геостратегиялық жағдайымен ерекшеленеді. Орта ғасырларда бұл аймақ солтүстіктен оңтүстікке және батыстан шығысқа бағытталған керуен жолдарын бақылауға мүмкіндік берген маңызды торап болған, осы арқылы Ұлы Жібек жолының сауда тармақтары өткен. 1998 жылы белгілі отандық ғалым-археолог, тарих ғылымдарының докторы, қазақстандық археология мектебінің негізін қалаушылардың бірі Кемел Ақышұлы Ақышев И.П. Шангин мен Л.Ф. Семеновтың жазбаларына сүйене отырып, Бұзықты көлінің шығыс жағалауынан қалашықтың орнын анықтады. 2003 жылы К.А. Ақышев өмірден озғаннан кейін зерттеуді оның жұбайы, белгілі археолог, тарих ғылымдарының кандидаты Марал Қалымжанқызы Хабдулина (Есіл археологиялық экспедициясының жетекшісі, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ К.А. Ақышев атындағы Ғылыми-зерттеу институтының директоры) жалғастырды.

Археологиялық деректер Бозоқтың бірнеше тарихи кезеңдерді қамтитын күрделі құрылым екенін көрсетеді. Қалашық құрамына көне түркі кезеңінің ғибадатханалары, ортағасырлық тұрғын кварталдар, Алтын Орда дәуірінің некропольдері, қазақ қыстаулары және дамыған ирригациялық жүйелер кіреді. Жалпы аумағы шамамен 40 гектарды құрайтын бұл кешен Еуразиядағы отырықшы мәдениет элементтерінің дамуын дәлелдейтін маңызды нысан болып табылады. Зерттеулер нәтижесінде Бозоқ аумағы VII ғасырда көне түркілер тарапынан игерілгені анықталып, кейін X ғасырда қыпшақтар кезеңінде саяси-әкімшілік орталық ретінде дамығаны дәлелденді. XIII–XIV ғасырларда, Алтын Орда дәуірінде, мұнда тұрғын үйлер, жерлеу құрылыстары және өндірістік нысандар салынған, сондай-ақ ислам дінінің таралу белгілері байқалады.

1-сурет. К.А. Ақышевтің Бозоқ қалашығына жасаған реконструкциясы.

2-сурет. Астана қаласының батысында бой көтеріп жатқан «Бозоқ» ұлттық паркінің географиялық орналасу аумағы мен стратегиялық топографиясы бейнеленген карта

Қалашықтың құрылымдық ерекшеліктері оның жоғары деңгейде ұйымдастырылғанын көрсетеді: үш негізгі кварталдан тұратын жоспар, қорғаныс орлары мен қабырғалары, сондай-ақ тұрғын және шаруашылық аймақтардың айқын жіктелуі анықталған. Сонымен қатар, Бозоқ Орталық Қазақстандағы толық зерттелген алғашқы ирригациялық жүйелердің бірі ретінде ерекшеленеді, бұл аймақтағы табиғи ресурстарды тиімді пайдаланудың жоғары деңгейін дәлелдейді. Археологиялық олжалар қатарында бай әшекейлермен жерленген әйел қабірі, «бокка» бас киімі сияқты әлеуметтік мәртебені айқындайтын артефактілер табылған.

Бозоқтың ғылыми маңызы оның көпқабатты тарихи құрылымында ғана емес, сонымен қатар елорда аумағының мың жылдан астам уақыт бойы урбанизацияланған және сакралды кеңістік ретінде сақталғанын дәлелдеуінде жатыр. Осы негізде ХХІ ғасырда ескерткішті қорғау және пайдалану бағытында мемлекеттік деңгейде бірқатар шаралар қабылданды. Атап айтқанда, 2005 жылдан бастап Бозоқ нысаны мемлекеттік қорғауға алынып, «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында археологиялық зерттеулер жалғастырылды. 2018 жылы Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысымен Бозоқ мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы құрылып, оның негізгі міндеті ретінде ашық аспан астындағы ұлттық археологиялық саябақ қалыптастыру белгіленді.

Қазіргі таңда Бозоқ музей-қорығы Қазақстанның тарихи-мәдени мұрасын сақтау мен ғылыми зерттеуді үйлестіретін, сондай-ақ елдің туристік әлеуетін арттыруға ықпал ететін маңызды орталық. Оның қызметі археологиялық ғылымның дамуына ғана емес, сонымен қатар ұлттық тарихи сананы қалыптастыру мен мәдени сабақтастықты нығайтуға елеулі үлес қосып отыр.

Қазіргі таңда Астана іргесінде 400 гектардан астам аумақты қамтитын «Бозоқ» ұлттық паркі салынып жатыр. Бұл бірегей кешен тарихи мұраны сақтап қана қоймай, оны заманауи музейлік және қоғамдық кеңістік ретінде дамытуға бағытталған. Жоба аясында заманауи визит-орталық, тарихи келбеті қайта жаңғыртылатын көне қалашық аумағы және дәстүрлі көшпелі мәдениетті бейнелейтін «Хан жайлау» және т.б. кешендер бой көтеріп, олардың барлығы өткен мен бүгіннің сабақтастығын көрсетуге қызмет етеді. Бозоқ ұлттық паркі Астана қаласының мәдени-туристік әлеуетін арттырып, оны Ұлы даланың тарихи мұрасын танытатын әлемдік деңгейдегі маңызды орталықтардың біріне айналдырады.

Акишев Кемаль Акишевич

Выдающийся советский и казахстанский археолог, один из основателей национальной археологической школы, доктор исторических наук, член-корреспондент АН Казахстана (1924-2003 ж.ж.)

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ИТОГИ РАСКОПОК СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДИЩА БОЗОК (1999-2002ГГ.)¹

*В Великой степи номадов твои руины лежат, Бозок,
Когда-то был ты дерзновенным,
когда-то был ты горделив
А ныне ты былого память и вестник прошлых веков
К.А. Акишев*

Аннотация. Статья посвящена актуальной проблеме локализации средневековых городищ на территории Сарыарки. На основе комплексного анализа данных письменных источников и результатов археологических разведок автор исследует специфику стационарных объектов Нура-Ишимского междуречья, выделяя городища Ботагай и Бозок как уникальные памятники с точки зрения пространственной архитектуры. В работе приводятся предварительные выводы относительно датировки и историко-культурной значимости городища Бозок, что позволяет по-новому оценить роль степных поселений в развитии региональных цивилизаций.

Ключевые слова: степная цивилизация, городище Бозок, Нура-Ишимское междуречье, оседлость, археологические разведки, средневековая урбанизация, памятники архитектуры.

¹ Опубликовано: *Бозок в панораме средневековых культур Евразии: материалы международного полевого семинара*. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. 2008. – С. 20-24.

В средние века, в VIII-XV вв. в степях Казахстана происходили интенсивные процессы зарождения и развития оседлых оазисов, появления городов типа ордакентов, крепостей-убежищ, войсковых ставок, резиденций правителей. Прежде чем привести известные в науке факты отметим одно обстоятельство, имевшее негативные последствия для последующих штудий в казахстанской историографии.

Хотелось бы обратить внимание на археологические артефакты степной городской культуры, которые были преданы забвению. В настоящее время мы убеждаемся насколько было велико воздействие политического диктата и фактологического нигилизма и невежества на стагнацию научных разработок в области исторических реконструкций. Именно эти причины привели к устойчивому отрицанию существования городской цивилизации в Степи, к враждебному противопоставлению проблемы «город-степь».

Между тем еще в середине XVIII века в российской историографии были известны сведения о десятках руин средневековых городов, замков, монументальных культовых зданий, ирригационных и гидротехнических сооружений, расположенных по берегам рек Иртыш, Ишим, Нура и их притоков.

В историко-географических сочинениях известных русских ученых Н.П. Рычкова, И.П. Шангина, побывавших в названных регионах в 1771 и в 1816 годах опубликованы подробные для того времени сведения, которые до сих пор остаются источниками и ориентирами для поисков и научных исследований.

Обратимся к сведениям, изложенным в их трудах, с большим уважением к народу и земле, через которые они проходили, дивились и восторгались неизведанности и самобытности этих земель. Наиболее ранние из них – сообщения капитана Н.П. Рычкова, обследовавшего в 1771 году Ишимские и Тургайские степные просторы. Он с восхищением описывает курганное поле, на котором наиболее крупные сооружения имели по периметру 270 м, а в высоту достигали 30 м. В предгорье Аргынаты, в верховьях р. Торгай

он открыл развалины средневекового города, окруженного валом и рвом четырехугольной формы. Городские ворота находились с восточной стороны. На территории городища повсюду валялись черепки и камни. В двух километрах южнее остатков города, находилось большое полуразрушенное сооружение, сложенное из жженного кирпича и каменных плит. «Вышина оногo, - как пишет Н.П. Рычков, - простирающаяся поныне более девяти сажень».

Более подробные сведения о памятниках городской земледельческой цивилизации сообщает горный инженер И.П. Шангин, посетивший Акмолинское Приишимье сорока пятью годами позднее Н.П. Рычкова. Наиболее интересны его сведения об остатках большого города Ботагай (Тотагай), расположенного на левом берегу Нуры в 27 верстах от ее устья. Одно из зданий он определил, как храм. Здание «построено из кирпича, внутри него находятся столпы, покрытые алебастровой штукатуркой, равно как и стены... Близ сего храма приметны следы другого подобного, а далеко в восточную и западную стороны находятся множество развалившихся зданий, некоторые имели до 300 сажень в длину», - сообщает И.П. Шангин.

Известный исследователь степной цивилизации А.Х. Маргулан в 1946-1976 гг. открыл и выборочно исследовал по долинам рек Сарысу, Нура, Ишим, Кенгир и Жезды руины свыше двадцати укрепленных поселений и средневековых городов (Маргулан, 1978). Археологические работы, проводимые нами на городище Бозок в 1999-2002 годах, являются продолжением исследований наших предшественников. Средневековая городская культура в степной эконисе восточной Евразии исследована недостаточно, научные раскопки памятников городской культуры начаты лишь в последние годы. Перспективность продолжения таких работ определяется открытиями руин неизвестных городов, новых очагов городской оседлой жизни в степной зоне.

В 1998 году – в Год народного единства и национальной истории по инициативе Президента Республики Казахстан Н.А.

Фото 1. А. К. Акишев на городище Бозок (2000 г.) в ходе археологических исследований памятника

Назарбаева была организована Ишимская археологическая экспедиция с основной задачей: проведение археологических и палеоэтнографических исследований в междуречье Нура-Ишим-Иртыш. Главной целью экспедиционных изысканий было выявление и топографическое изучение памятников средневековой городской культуры, и определение перспективных объектов для масштабных многолетних раскопок.

В результате проведенных научных исследований открыты и археологическим и топографическим изучены поселения, погребальные курганы и каменные ограды геометрических форм бронзового века (XVI-X вв. до н.э.), каменные курганы с грядами (VII-I вв. до н.э.), три средневековых городища (X-XIII вв.), большое количество казахских зимовок-поселений и ордакенто-резиденций (XV-XVII вв.), войсковые некрополи – места сражений казахских ополчений с джунгарами. Среди находок, собранных при раскопках научный интерес представляют редкостные каменные изваяния раннекипчакского времени (X-XII вв.), керамическая посуда, предметы

украшения и быта, коллекция железных орудий труда и кузнечного ремесла. Полученные артефакты характеризуют уровень культуры, искусства и социальной страты населения.

Ишимская археологическая экспедиция исследовала в долинах рек Ишим и Карасу раннесредневековый город Кырык-кудук (VII-IX вв.) и развалины средневекового города Бузок (X-XII вв.), осмотрела планировку и топографию известного по письменным источникам городища Батагай (XI-XIV вв.).

Раннесредневековое городище Кырык-кудук расположено на левом берегу небольшой речки Карасу (приток Ишима). Развалины его сохранились в виде холма овальной формы параметрами 25х5 м, высотой до 3 м. В 15 м северо-восточнее его насыпан большой сторожевой курган высотой около 3 м. Предположительно, водоснабжение города обеспечивалось кяризной системой, берущей начало в местности Бас-кудук, что в 7-8 км на юг от городища. Если предположение подтвердится будущими исследованиями, то это будет первый научный факт распространения так далеко на север кяризного водообеспечения.

Средневековое городище Бозок находится в 5 км на юго-запад от города Астана и состоит из трех разрозненных, но близ расположенных комплексов. Центральная градообразующая часть его образована тремя, квадратного очертания кварталами, каждый из которых автономно окружен рвом и валом. Кварталы примыкают друг к другу, планиграфически образуя трехчастную розетку. В юго-западном углу южного квартала возвышается караульная башня. В центральной части все три квартала окружают прямоугольную площадь, где, вероятно, находилась резиденция (ордакент), возведенная из квадратного обожженного кирпича. Обнажения его фиксируются на современной поверхности. В 70 м на северо-запад от комплекса зданий находились колодец, водохранилище и помещения для обслуживающего персонала, а в 27 м на юг – мавзолей и зират (некрополь). Открытие

городища Бузок в окрестностях Астаны предоставляет перспективу исследования происхождения исторического города Акмола.

Городище Батагай (историческое имя «Бата+Кай» = Благословенный) известно с XIX века. Три центральные развалины его неоднократно обследовались в наше время. Однако никто до наших работ не обратил внимания на довольно обширное городское предместье в виде развалов десятков прямоугольных и округлых строений – остатков жилищ городского люда, обслуживавшего резиденцию правителя и городское хозяйство. В целом территория памятника тянется полосой по коренному берегу Нуры более чем на 1 км. При планировке пространственной организации Батагая учитывались топография местности, наличие природных преград, могущих служить для оборонительных целей. Городище расположено на мысу, образованном двумя

Фото 2. Кемаль Акишев с коллегами в ходе изучения археологических находок. Фото из архива М. Хабдулиной

соединяющимися протоками реки Нура.

Открытие и предварительное обследование остатков средневековых городов Батагай, Бозок, Кырык-кудук, относящихся к VII-XIV векам, многочисленные остатки гражданского и культового зодчества свидетельствуют о самобытности культуры и своеобразии архитектурно-планировочного облика памятников степной цивилизации Восточной Евразии.

По планиграфическим характеристикам и параметрам городища Бозок и Батагай во многом аналогичны средневековым городам степной части Восточной Европы (городища Хазар-кала, Биляр), северо-восточной Болгарии (Плиска, Гарван), Монголии (Ден-Терек, Могой), и Тувы (Межегей, Элегест) (Федоров-Давыдов, 1966; Киселев, 1965; Кызласов, 1969). Несомненно, близость и однотипность планировки и конструкции городищ на огромной территории степной Евразии были обусловлены схожей эконишей и хозяйственно-культурным типом в эпоху “великого оседания” евразийских кочевников.

В течение четырех лет (1999-2002 гг.) основные усилия Ишимской археологической экспедиции были направлены на изучение городища Бозок. Городище состоит из трех обособленных частей и занимает площадь примерно 3,5 гектара. Научно-исследовательские раскопки были выполнены на основных участках площади, занимаемой центральными, северными и южными руинами городища. Получены артефакты, обосновывающие реконструкцию структуры и архитектурного облика средневекового города. На площади раскопок обнаружены и планиграфически изучены остатки:

- пяти мавзолеев (возможно, один из них был с высоким минаретом конусовидной формы);
- двух кирпичеобжигательных печей с коробовым сводом и с боковыми вентиляционными люками;
- 37 погребальных камер с человеческими скелетами (в некоторых из них находились конские черепа и вещевой инвентарь);
- большое количество кирпича размерами 25х25х5 см. Многие из них с барельефным резным орнаментом;
- фрагменты керамических изделий с бледно и зелено-голубой поливой.

По результатам раскопок городища Бозок, уже на этом этапе исследования, можно предложить некоторые научные выводы. Несомненно, Бозок – крупный культовый и ремесленный центр, построенный в X-XI вв. (возможно, в VIII-X вв.) как город-крепость и военная ставка на трассе Степного шелкового пути. Бозок – это город типа ордакент – сезонная административная резиденция правителя, возникшая на священном месте, где располагались три мавзолея с могилами предков и высокий минарет – башня, возведенный из качественно обожженного кирпича квадратной формы. Возможно, минарет был орнаментирован тремя поясами, выложенными резной терракотой. Находки арабской серебряной монеты и бронзового китайского зеркала уточняют датировку города. Несомненно, Бозок кроме военно-административного играл важную роль в

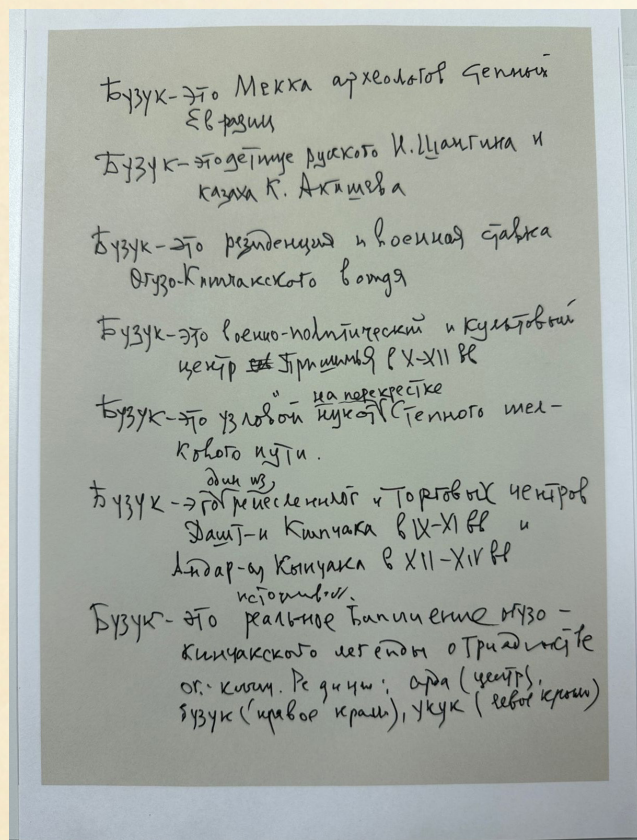

Фото 3. Фрагмент рукописи статьи К. А. Акишева о древнем городище Бозок. 2001 г.

духовной жизни населения как святыня, куда приходили на поклонение, устраивали праздники и тризны.

Бозок стоял на перекрестке караванных путей, ведущих с севера на юг – по Ишиму – Нуре – Коргалжын – Сарысу – Сыр-Дарья; с востока на запад: Монголия – Алтай – Хазария – Булгар – Русь.

Памятник перспективен для всего Акмолинского Приишмия, научные исследования его будут продолжены. Масштабные научные раскопки городищ Бозок и Батагай дадут неизвестные науке доказательства специфики происхождения и развития степного варианта городской цивилизации в Евразии. Археологические исследования доказали, что существование

средневекового города на месте Акмола-Астана еще тысяча лет назад является историческим фактом.

Для дальнейшего развития археологических исследований при Евразийском национальном университете имени Л.Н. Гумилева открыта кафедра всемирной истории и археологии. В этом году при университете организована Лаборатория археологических реконструкций с целью масштабного исследования памятников историко-культурного наследия народов Казахстана. Предпринятые правительственные мероприятия по интенсификации археологической науки, закладывают основу для создания Акмолинской археологической школы ученых, а в будущем Института археологии и этнографии Евразии.

ЛИТЕРАТУРА

1. Киселёв С.В. Древнемонгольские города: коллективная монография / С.В. Киселёв, Л.А. Евтюхова, Л.Р. Кызласов, Н.Я. Мерперт, В.П. Левашова; отв. ред. С.В. Киселёв. - М.: 1965. - 372 с.
2. Кызласов Л.Р. История Тувы в средние века. - М.: МГУ, 1969. - 212 с.
3. Маргулан А.Х. Археологические памятники Казахстана: сборник. - Алма-Ата, 1978. - 214 с.
4. Фёдоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов: археологические памятники. - М., 1966. - 276 с.

Аңдатпа. Мақала Сарыарқа аумағындағы ортағасырлық қалашықтарды локализациялаудың өзекті мәселелеріне арналған. Жазба деректер мен археологиялық барлау жұмыстарының нәтижелерін кешенді талдау негізінде автор Нұра-Есіл аңғарындағы стационарлық нысандардың ерекшеліктерін зерттейді. Бұл ретте Ботағай мен Бозок қалашықтары кеңістіктік сәулет өнері тұрғысынан бірегей ескерткіштер ретінде қарастырылады. Жұмыста Бозок қалашығының мерзімделуі мен тарихи-мәдени маңыздылығына қатысты алдын ала тұжырымдар берілген, бұл аймақтық өркениеттердің дамуындағы далалық қоныстардың рөлін жаңаша бағалауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: дала өркениеті, Бозок қалашығы, Нұра-Есіл аңғары, отырықшылық, археологиялық барлау жұмыстары, ортағасырлық урбанизация, сәулет ескерткіштері.

Abstract. The article addresses the pressing issue of localizing medieval settlements within the Saryarka region. Based on a comprehensive analysis of written sources and archaeological survey data, the author examines the specific characteristics of stationary sites in the Nura-Ishim interfluvium, highlighting the Botagay and Bozok settlements as unique monuments in terms of spatial architecture. The study provides preliminary conclusions regarding the dating and historical-cultural significance of the Bozok settlement, allowing for a reassessment of the role of steppe settlements in the development of regional civilizations.

Keywords: steppe civilization, Bozok settlement, Nura-Ishim interfluvium, settled lifestyle (sedentarism), archaeological surveys, medieval urbanization, architectural monuments.

Хабдулина Марал Калымжановна
*директор НИИ археологии имени К.Акишева
ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, кандидат
исторических наук*

ЗОЛОТООРДЫНСКИЕ ПОГРЕБЕНИЯ НЕКРОПОЛЯ БОЗОК (ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КАЗАХСТАН)¹

Аннотация. Статья посвящена результатам археологических исследований средневекового городища Бозок - уникального памятника региона Сарыарки. Автор дает детальную характеристику топографии, структурных особенностей и погребального обряда грунтовых захоронений, относящихся к золотоордынскому периоду (XIII–XV вв.). На основе анализа выявленного инвентаря - предметов вооружения (панцирные пластины, колчаны, наконечники стрел), конского снаряжения и бытовых артефактов (железные ковши, серебряные чаши, бусы) - уточняются хронологические рамки памятника и предлагаются индикаторы датировки, указывающие на XIV век. В работе анализируются специфические черты погребального культа, такие как использование бересты и ритуальное положение берцовой кости овцы с асыком, в контексте культурных традиций кочевников евразийских степей. Полученные данные доказывают, что городище Бозок являлось не только военно-административным центром, но и важнейшим историческим объектом, отражающим социальную стратификацию и духовную жизнь населения в позднем средневековье.

Ключевые слова: городище Бозок, золотоордынский период, Нура-Ишимское междуречье, грунтовые погребения, погребальный обряд, защитное вооружение, хронологические индикаторы, средневековый некрополь, социальная стратификация, степная урбанизация.

¹Опубликовано: VI International Academic Conference "Ancient cultural of the Northern area of China, Mongolia and Baikalian Siberia". – Huhhot: Institute of Cultural Relics and Archaeology, Inner Mongolia, China. III. 2015. – Pp. 496-506.

В верхнем Приишимье, на южной окраине города Астаны расположено средневековое городище Бозок. Памятник находится среди болот левой пойменной долины р. Ишим. Площадь памятника 30 га. Раскопки памятника были начаты в 1999 году. За 12 полевых сезонов вскрыто 8 тыс. кв. м. Культурные слои датируют памятник VIII-XV (XVI) вв. В золотоордынский период XIII-XV вв. на заброшенных руинах предшествующего времени формируется мусульманский некрополь, строятся мавзолеи, кирпичеобжигательные печи. И здесь же открыты грунтовые погребения (7). Погребальный обряд и сопровождающие вещи датируют их XIV в.

Грунтовые погребения на поверхности никак не обозначены, открыты случайно, при исследовании строений городища. В расположении их нет никакой системы. В северной части городища (территория раскопа IV) при исследовании жилищ-землянок в разные годы было открыто 3 погребения² (рис. 1).

Пять погребений обнаружено с напольной стороны за пределами южного квартала, на ровной степной поверхности (территория раскопов V-VI). В этой части памятника на территории общей площадью 405 кв. м зафиксировано 4 могильные ямы, одна из них – кенотаф. Расстояние между могилами от 9 до 15 м (рис. 1).

Могила подпрямоугольной формы, ориентированы в основном по линии 3-В. В одном случае зафиксирована ориентировка С-Ю. Среди 7 могил – два подбоя, сделанные в южной стенке, в двух ямах зафиксированы заплечики вдоль длинных стен для поперечного перекрытия, остальные четыре могилы простые грунтовые. Могилы просторные, размеры по дну в среднем 2,0 х 0,7 м, глубина от 0,7 до 1,7 м. Общим признаком является использование бересты во внутримогильной конструкции в виде подстилки, покрытия погребения, возможно, берестяного гробовища. В трех могилах обнаружены остатки деревянных гробовищ. В двух они имели вид рамы, одно гробовище с

дощатым дном, стенки скреплены при помощи железных скоб, гвоздей. Во всех могилах при наличии гроба есть и береста, которой, закрывали сверху захоронение.

Поза погребенных – вытянуто на спине, головой на запад (в трех могилах), на СЗ (2), головой на север в одном случае. Общим признаком погребального обряда является ритуальная пища в виде трубчатой кости овцы с одним астрагалом. Как правило, кость поставлена вертикально – в головах или в районе бедра (справа). Еще два позвонка овцы находятся под или рядом с тазовыми костями человека. Такие находки встречены в пяти из семи могил. Трубчатая кость овцы не обнаружена в ограбленном погребении.

Наиболее богатым вещевым набором выделяются два погребения в глубоких ямах с заплечиками и деревянных гробовищах. Одно из них, судя по сопровождающим предметам, мужское, второе – женское. От гробовищ сохранились доски толщиной 10 см, крышка не фиксируется. Размеры гробовища одинаковы

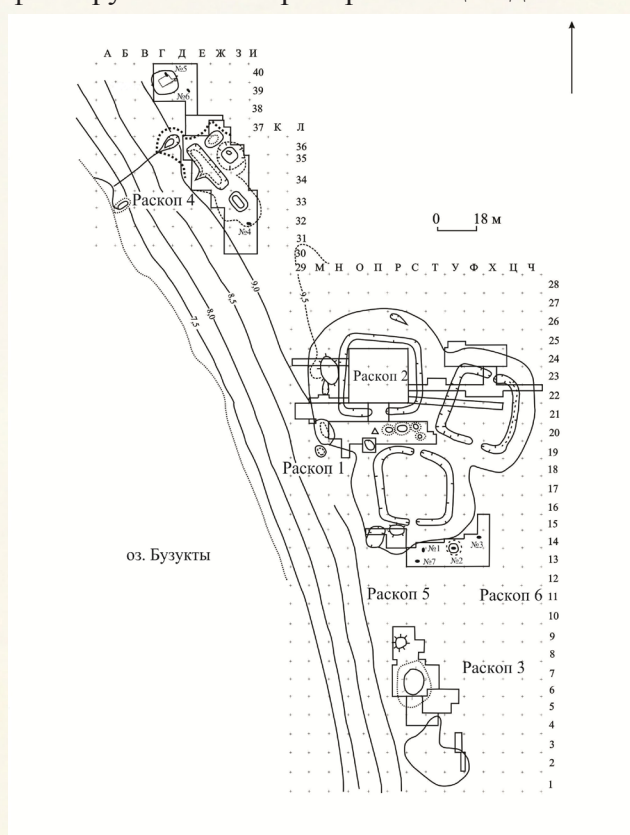

Рис. 1. Городище Бозок. Расположение грунтовых могил

² Нумерация могил дана по мере нахождения.

1,8х 0,6 м.

В северной части городища Бозок (раскоп IV) обнаружено три погребения № 4,5,6 [1, с.58-65].

Раскоп IV, погребение 4. Впущено в разрушившуюся и оплывшую стену жилища № 3. Яма прямоугольной формы размерами 2,1 х 0,64 м, глубиной 0,7 м от уровня дневной поверхности. Скелет человека находился в вытянутом положении на спине, головой на СЗ. Кисти рук положены на тазовых костях. Ноги слегка согнуты в коленях. Сопроводительный инвентарь состоит из 7 наконечников стрел, остатков берестяного колчана длиной 60 см, шириной 14 см, железного ножа, кресала с прилипшим кремнем, фрагмента стремени арочной формы. Вдоль правой бедренной кости обнаружена трубчатая кость и 3 позвонка овцы (Акишев, Хасенова, Мотов, 2008: рис.5). Типы наконечников стрел, тип кресала и их аналогии в курганах, датированных монетами, определяют время этого захоронения – XIV век [2, с. 53].

Раскоп IV, погребение 5. Мужское погребение обнаружено в квадрате 40/Г (рис.1). Сверху могила оказалась перекрыта развалом стены жилища № 4. На уровне материка выделялась светло-серым заполнением. Контур ямы были обведены узкой полосой черных углистых кирпичей. Яма ориентирована по линии СЗ-ЮВ. Заплечики вдоль длинных стен появились на глубине 1,0 м. На этом же уровне лежал железный наконечник стрелы и, видимо, на перекрытии к южному торцу могилы был прислонен железный предмет, от которого остался только отпечаток на поверхности стены (рис. 2 - 4). Заполнение ямы было глинистым и в нем встречались мелкие крошки и фрагменты красного жженого кирпича.

Дно могилы находится в 65 см от отметки перекрытия. Дерево перекрытия обвалилось, и рухнувший грунт сместил часть вещей. Погребение находилось в гробовище из тонких досок, без крышки. В ногах сделана ниша, в которой за пределами гроба лежали кольчуга (свернутая), остатки седла, одно стремя и подпружная пряжка. Справа вдоль длинной стенки выше досок гроба была оставлена

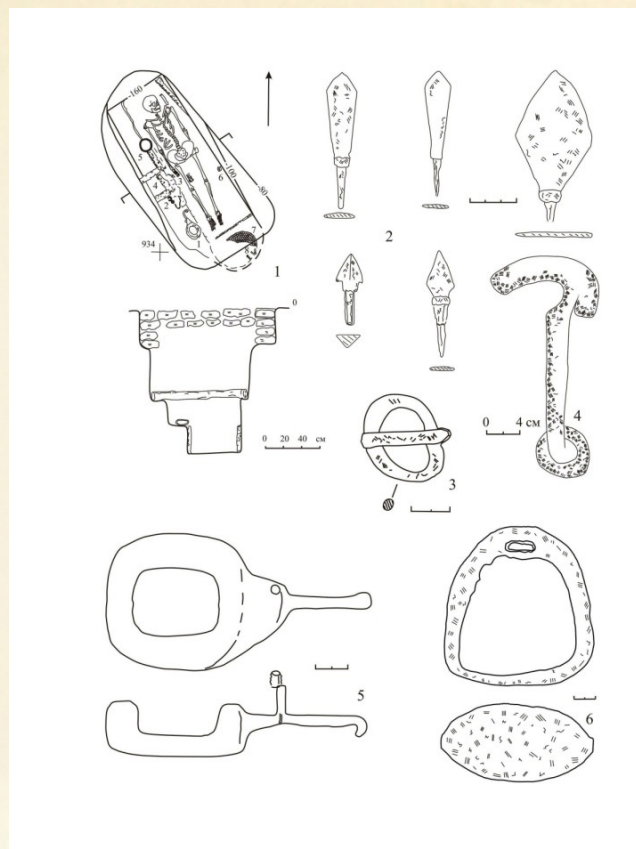

Рис.2. Городище Бозок. Раскоп IV, погребение 5.

1 – план и разрез могильной ямы: 1- ковш, 2- кольца, 3 – наконечники стрел, 4 – берестяной колчан, 5 – отпечаток кожного сосуда, 6 – берцовая кость овцы, 7 – свернутая кольчуга, 8 – стремя, подпружное кольцо; 2-6 – вещи, все из железа

ступенька. На ней стоял железный ковш с боковой горизонтальной ручкой, положен колчан из кожи и бересты со стрелами (4 шт.) и фиксировался круг от венчика кожаной или деревянной емкости (?). Напротив левого колена под стенкой могилы стояла трубчатая кость овцы с астрагалом. Два позвонка овцы были найдены слева, в районе тазовых костей человека (рис. 2 - 1).

Погребенный лежал головой на СЗ, с прижатыми к туловищу руками. Лицевая часть черепа до макушки была покрыта тонким слоем органики черного цвета (кожаная маска?). На теменной части черепа над черным налетом органики фиксировались остатки горизонтальных волокон дерева толщиной 5 см, длиной 10 см. Возможно, основание головного убора. На поверхности ребер и нижней челюсти зафиксированы волокна тонкого дерева с взаимно-поперечным

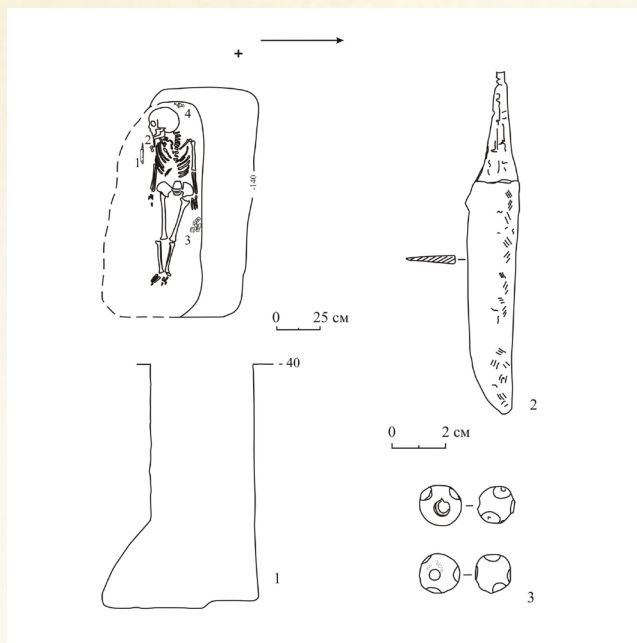

Рис.3. Городище Бозок. Раскоп V, погребение 7. 1 – план и разрез могильной ямы: 1- альчики, 2- бусы, 3-нож, 4- позвонки овцы; 2 – железный нож, 3 – бусы глазчатые.

плетением (может щит?).

Перед нами позднесредневековое погребение с полным воинским набором. Дата определяется комплектом наконечников стрел и предметами конского снаряжения (рис. 2 - 2, 3, 6). Наконечники стрел (5 экз.) представлены четырьмя типами: четыре из них плоские, черешковые с уступом, один трехгранный черешковый. Среди плоских два относятся к типу ассиметрично-ромбических, длина пера 5,7 – 6,0 см. Один крупный, ромбовидный, длина пера 8,5 см, ширина 4,8 см, один плоский вытянуто-треугольной формы пера длиной 3,6 см. Трехгранный наконечник относится к редкому типу боеголовковых, имеет выделенную головку треугольной формы, удлиненную шейку. Размеры пера 2,5x1,7 см (рис. 2 - 2). Комплект наконечников стрел характерен для колчанов XIII-XIV вв. [3, с.105-114].

Дата захоронения подтверждается конструкцией стремени арочной формы с широкой массивной подножкой и отверстием, пробитым в уплощенной дужке (рис. 2 - 6). Подобный тип распространяется с начала II тысячелетия [4, с.134], [5, с.150].

По мнению, Д.Г. Савинова исходной

формой послужили стремена сrostкинской культуры [6, с.39]. В древностях Алтая и, в целом, евразийских степей они датируются XIII-XIV вв. [7, с.197].

Седло не сохранилось, фиксируется дерево и обрывки черной кожи. Части его слиплись с грудой колец кольчуги. Расчищена подпружная пряжка, которая обернута кожей. Пряжка овальной формы (4,5x4,0 см) изготовлена из овального в сечении прута (рис. 2 - 3). Кольчуга сделана из железных колец диаметром 1,2 см, толщиной 0,3 см. Плетение стандартное: одно склепанное кольцо соединяет четыре сваренных.

Кольчуги найдены в хазарских древностях Восточной Европы, в релкинской культуре Южной Сибири [8, с.111], [9, с.59]. Свернутые кольчуги в ногах или головах часто встречаются в половецких могилах Подонья и Приднепровья [10, с.93], Пяташева, [11, с.14]. Одна такая находка происходит из богатого захоронения Чингульского кургана [12, с. 34]. В Центральном Казахстане находка кольчуги встречена в разрушенном кургане у с. Вишневка Целиноградского района [13, с. 131].

Высокий социальный статус погребенного на городище Бозок подчеркнут присутствием в сопроводительном инвентаре железного ковша. Из-за влажности грунта сохранить ковш не удалось, осталась только полевая зарисовка. Ковш диаметром 16-17 см имел толстые стенки, внутренняя емкость подпрямоугольной формы. Длинная тонкая ручка имела фигурное расширение в месте крепления. Конец ручки раскопан и загнут вниз. На стержне ручки фиксируются волокна дерева, вероятно, от деревянной рукояти. Общая длина предмета 32 см, высота ковша 4 см.

Еще один предмет зафиксирован в виде отпечатка на плоскости южной стенки могилы, Судя по уровню, предмет оставлен на перекрытии. Назначение вещи неизвестно. Возможно, это клевец. Общая высота отпечатка 27 см. Он имеет стержень длиной 17 см, шириной 3 см. Сверху – дуговидное «навершие» длиной 13 см. Внизу стержень словно вставлен в кольцо, расположенное

горизонтально. Диаметр кольца 6 см (рис. 2 - 4). Отпечаток, конечно, не передает истинную конструкцию вещи. Надо указать, что по общему абрису предмет похож на инструмент (крюк) для шнуровки и развязывания ремней сбруи. Встречается в комплексах XIII-XIV вв. аскизской культуры [14, с. 75, рис. 13 - 5], [15, с. 61-62]. Этот инструмент, по описанию И.Л. Кызласова, представляет собой железный стержень с петелькой на конце и крюковидной рукоятью (часто имеющей вид конской головки с изогнутой шеей) [15, с. 130].

Стилизованное изображение этого предмета, по мнению Д.Г. Савинова, зафиксировано на поясе двух половецких каменных изваяний в Восточной Европе [6, с. 115]. Включение этого предмета в аксессуар воинского облачения свидетельствует о его довольно широком распространении и использовании в быту.

Интерес представляет покрытие лицевой части черепа органикой. Эта деталь похожа на кожаную маску. В кыпчакских, болгарских, древнерусских погребениях Восточной Европы встречаются металлические маски [8, 11, 12, с. 122-123]. Сведения о кожаных масках в защитном вооружении средневековых кочевников известны в венгерских древностях.

Раскоп IV, погребение 6 обнаружено в квадрате 39/Д (рис.1). Могильная яма на уровне материка выделялась светло-серым заполнением, имела подпрямоугольную форму размерами 2,2х0,8 м. Ориентирована СЗ-ЮВ. У северо-западного торца ямы зафиксирована столбовая ямка диаметром 20 см. Возможно, какие-то внешние признаки у этих могил были. Могильная яма засыпана материковым грунтом, очертания фиксировались по узкой полоске гумуса, отбивающей контуры стенок ямы. На глубине 0,8 м зафиксированы продольные плахи перекрытия. Дно могилы находилось на глубине 1 м, размеры по дну 2,0х0,7 м. Скелет расположен не по центру ямы, а смещен под продольную восточную стенку. Западная половина ямы осталась свободной. Ориентировано погребение головой на СЗ. Кисти рук лежат на тазовых костях. Череп запрокинут на темя. Кости скелета и западная половина ямы покрыты берестой. Вдоль тела с восточной стороны фиксируются фрагменты

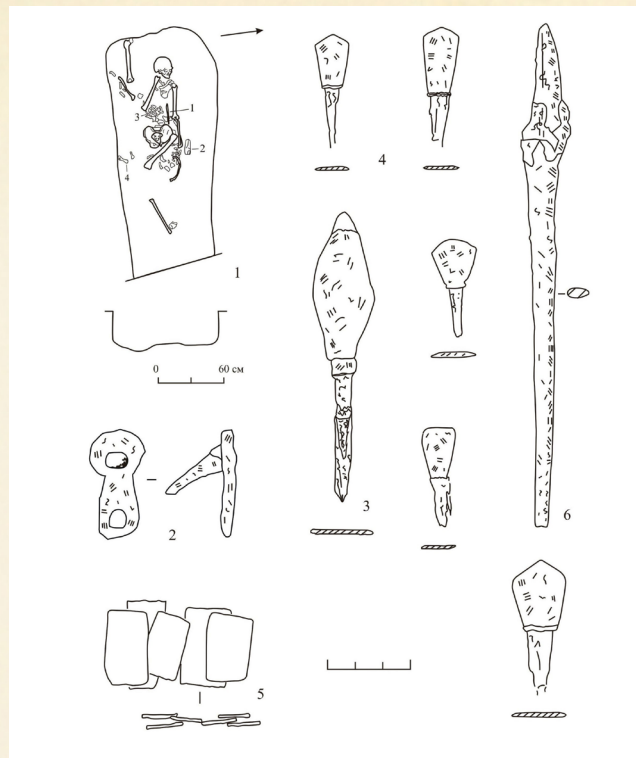

Рис.4. Городище Бозок. Раскоп VI, погребение 3.

1 - план и разрез могильной ямы; 1-нож, 2- наконечники стрел, 3- панцирные пластинки, 4- берцовая кость овцы; 2-6 - вещи, все из железа

деревянных плашек. В лаборатории при осмотре костей скелета антропологом А.В. Колбиной в одном из позвонков был обнаружен железный наконечник стрелы XIV в. [16, с. 385].

Остальные четыре могилы открыты в южной напольной части памятника (раскопы V-VI) (рис.1). Среди них выделяется погребение (№1) с богатым набором инвентаря, расположенное в квадрате 13/С, прямо напротив входа в южный квартал. Описание погребения, реконструкция костюма опубликованы [1, с. 58-62], [17, с. 447-454]. Дату погребения (XIV в.) определяют предметы украшений, головной убор и серебряная чаша.

В южной части городища Бозок в разные годы вскрыты еще три грунтовых погребения. В 4 м южнее описанного выше погребения, обнаружено захоронение подростка в подбое.

Раскоп V, погребение 7 (кв. 13/С) на уровне материка фиксировалось в виде светлого пятна прямоугольной формы, размерами 1,3х0,5 м. Яма ориентирована по линии запад-восток. На глубине 0,9 м под южную стенку стал уходить подбой (рис.3). На дне подбоя - 1,5 м

расчищено захоронение подростка, вытянуто на спине, головой на запад, лицевая часть черепа повернута на юг. Руки вытянуты вдоль туловища. В головах лежали три позвонка барана. У левого колена 7 альчиков. Справа у груди лежал железный нож (рис. 3 - 2) в деревянных ножнах голубого цвета. Справа на предплечье обнаружены две стеклянные глазчатые бусы.

Бусы стеклянные, темно-синего цвета имеют шаровидную форму и три белых глазка с черными зрачками. Диаметр бусин 1,6 см (рис. 3 - 3). Глазчатые бусы известны с раннего железного века, распространены в эпоху раннего средневековья. Найдены в кимакских погребениях, в большом количестве – в джетыасарской культуре [18, с. 97-110], [19, с. 206-210]. По мнению исследователей, бусы раннего средневековья – привозные, относятся к различным школам стеклоделия (Византия, Египет). Видимо, эти центры поставляли в евразийскую степь бусы и в XIII-XIV вв.

Следующее погребение в подбое было обнаружено в 15 м восточнее в квадрате 13/У (рис.1).

Раскоп VI, погребение 2 фиксировалось на дневной поверхности в виде небольшого возвышения. При вскрытии выяснилось, что могила расположена вне контуров возвышения. Могила была потревожена и сверху в пределах грабительского перекопа расчищена передняя половина туши коня. В результате раскопок установлено следующее.

Погребение человека было сделано в подбое. Входная яма размерами 2,28x0,6x1,2 м ориентирована по линии 3-В. Подбой выкопан вдоль южной стенки, уровень его на 5 см ниже дна входной ямы. Пол входной ямы зазолн, либо в результате присыпки дна золой, либо это след какого-то покрытия. В подбое размерами 2,0x1,0x1,2 м был погребен мужчина головой на запад. В нетронутом виде на дне ямы сохранилась кисть левой руки человека. Позднее в могилу сделан вкоп размерами 1,1x0,9 м, глубиной 0,9 м. Он затронул западную половину могилы. Кости человека были собраны кучей под западную стенку грабительской ямы. Череп найден в разломанном виде. Грабительская

яма засыпана и над ней на глубине 0,4 м положен расчлененный скелет лошади. Передняя половина туши коня была уложена на правом боку по линии СЗ-ЮВ, голова при этом повернута назад и уложена на левый бок параллельно спинному хребту. В заполнении грабительской ямы на глубине 0,6 м найдены два фрагмента глазурованной керамики.

Раскоп VI, погребение 3 расположено в квадрате 14/Ф, в 9 м восточнее погребения 1 (рис.1) [1, с. 56-57].

Погребение датируется набором наконечников стрел, состоящим из одного крупного и пяти мелких плоских черешковых наконечников (рис. 4 - 3, 5). Крупный наконечник относится к типу ассиметрично-ромбических с тупоугольным острием и пологими плечиками с упором. Длина наконечника 5,6 см, ширина пера 2, 3 см. Остальные наконечники – миниатюрные, высота головки от 2,0 до 2,6 см, ширина 1,2 – 1,8 см. Среди них есть один наконечник типа срезня, один – томар с ровным острием, три наконечника ассиметрично-ромбические с остроугольным острием, пологими плечиками с упором. Ранние плоские черешковые наконечники стрел появляются в конце 1 тысячелетия до н.э. и характеризуются небольшими размерами. Присутствие в нашем наборе одного крупного наконечника позволяет датировать комплект монгольским временем.

Железный нож типа стилета имеет длину более 20 см (рис. 4 - 6). Ножи являются распространенным предметом сопроводительного инвентаря поздних кочевников Казахстана. Они найдены в курганных захоронениях в одном комплекте с наконечниками стрел. Это уже упоминавшиеся погребения могильников Тасмола IV, Жартас, Королевка, Ждановский, Домбаул [7, с. 245; рис. 72], [20, с. 102]. Размеры и узкое лезвие позволяют отнести нож из погребения 2 городища Бозок к типу боевого ножа и датировать XIII-XIV вв. [9, с. 85].

Среди сопровождающих вещей найдены панцирные пластинки прямоугольной и подквадратной форм с одной закругленной стороной (рис. 4 - 4). Пластинки в количестве

шесть штук слиплись между собой. На поверхности их крепежные отверстия не видны. Пластины мелкие по размеру 2,6х1,6 см. Судя по взаиморасположению внахлест, они относятся к типу чешуйчатого панциря [9, с. 52]. Мелкие пластинки, аналогичные нашему, нашивались на рукава и оплечья, крупные закрывали туловище [21, с. 109].

Сопроводительный инвентарь грунтовых погребений городища Бозок не оставляет сомнений в датировке их золотоордынским временем XIII-XIV вв. Топография и детали погребального обряда свидетельствуют, что все погребения были сделаны в короткий отрезок времени какой-то группой населения, проживающей в окрестностях Бозока. Маловероятно, что в течение сотен (или даже сотни) лет руины городища оставались местом скрытых захоронений. Предметы вооружения и конского снаряжения относятся к типам широко распространенным в евразийских степях в монгольское время. Однако можно выделить комплекс признаков, позволяющих определить более узкую дату - XIV в.

На основании анализа материалов грунтовых могил городища Бозок хронологическими индикаторами погребений первой половины XIV в. можно считать: 1) деревянные гробовища, сбитые железными гвоздями; 2) ритуальную тризну из берцовой кости барана с асыком; 3) серебряную чашу. В случае сочетания хотя бы двух из этих признаков,

погребение можно отнести к первой половине XIV в. Среди грунтовых погребений городища Бозок есть два погребения, узкая датировка которых затруднительна. Они сделаны в подбое, лежат головой на запад. Одно из них (раскоп VI, п. № 2) возможно относится к категории ритуально вскрытых (обезвреженных). Второе – это погребение подростка, сопровождающие его вещи датируются широко. Единственная деталь, сближающая его с погребениями XIV в. – это три позвонка барана, положенные в головах.

К последней сводке золотоордынских погребений, опубликованных в 1981 г. и насчитывающих 18 курганов [7, с.194], мы можем, кроме материалов городища Бозок, прибавить еще 5 погребальных комплексов, имеющих вещевой инвентарь. Это Шидерты, Узунбулак, Лисаковский, Домбаул, Тузусай [22-23, с. 183-192], [24, с. 409], [25, с.129-131]. В эту сводку мы не включаем материалы Западного Казахстана, т.к. они относятся к столичному региону Улуса Жоши, и отражают особый статус жителей, имевших более высокий уровень жизни и тяготеющих к городам. Погребения городища Бозок и новые материалы, опубликованные в последние десятилетия, значительно расширяют и дополняют источниковую базу по истории и культуре позднесредневековых кочевников Казахстана.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Акишев К.А., Хасенова Б.М., Мотов Ю.А. К вопросу о монгольских погребениях XI-II-XIV вв. (по материалам некрополя городища Бозок) // Бозок в панораме средневековых культур Евразии. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2008. – С. 56-65.
2. Арсланова Ф.Х. Женские погребения IX-X вв. с бусами из Казахстанского Прииртышья // Вопросы археологии Казахстана. Вып.2. – Алматы-Москва, 1998. – С. 97 – 110.
3. Бисембаев А.А., Усманова Э.Р., Боталов С.Г. Памятники кыпчакско-половецкого этапа (XI – начало XIII вв.) // Археология Южного Урала. Степь (проблемы культурогенеза). – Челябинск: Аркаим, 2006. – С.409-413.
4. Гаврилова А. А. Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен. – М.-Л.: Наука, 1965. – 143с.
5. Горелик М.В. Оружие древнего Востока (IV тысячелетие – IV в. до н.э.). – М.: Наука. Изд. фирма «Восточная литература». 1993. – 349 с.
6. Григорьев Ф.П., Чанг К., Туртеллот П. Погребение женщины позднекочевнического времени на поселении Тузусай // История и археология Семиречья. Вып.3. – Алматы:

- Родничок, 2007. – С. 129-141.
7. Ефимов К.Ю. Золотоордынские погребения из могильника «Олень-Колодезь»// *Донская археология*. – 1999. – № 3-4. – С. 93- 108.
 8. Измайллов И.Л. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X – начала XIII в. – Казань-Магадан, 1997. – 212 с.
 9. Исмагил Р.Б., Худяков Ю.С. Находки монгольского времени из Северного Казахстана// *Диалог культур Евразии: Вопросы средневековой истории и археологии*. Вып.2. – Казань, 2001. – С. 183-192.
 10. Кадырбаев М.К. Зооморфные костяные пластины из Северного Казахстана // *Древности Казахстана*. – Алма-Ата: Наука, 1975. – С. 130-140
 11. Кадырбаев М.К., Бурнашева Р.З. Погребение кыпчака первой половины XIV века из могильника Тасмола// *По следам древних культур Казахстана*. – Алма-Ата: Наука, 1970. – С. 42-53.
 12. Колбина А.В. Антропологическая характеристика погребенного из средневекового захоронения некрополя городища Бозок // *Диалог культур Евразии в археологии Казахстана*. Сборник статей, посвященный 90-летию со дня рождения археолога К.А. Акишева. – Астана: «Сарыарка», 2014. – С. 378-387
 13. Кызласов И.Л. Курганы средневековых хакасов XIII-XIV вв. (Аскизская культура в монгольское время) // *СА*. – 1978. – № 1. – С. 122-141
 14. Кызласов И.Л. Аскизская культура Южной Сибири X-XIV вв. *САИ*. ЕЗ-18. – М.: Наука, 1983. – 128 с.
 15. Левина Л.М., Довгалюк Н.П. Бусы из джетыясарских памятников // *Низовья Сырдарьи в древности*. Выпуск V. Джетыясарская культура. – Часть 5. – М., 1995. – С. 202-228
 16. Максимова А.Г. Погребение воина XIV века// *Вестник АН КазССР*. –1965. – №6. – С. 85-91
 17. Маргулан А.Х. Раскопки погребения воина XIV века в долине реки Нуры// *Труды ИИАЭ*. – Алма-Ата, 1959. –Т. 7. – С. 248-261.
 18. Массон М.Е. Серебряные монеты XIV века из погребений могильника в бассейне реки Нуры// *Труды ИИАЭ*. – Алма-Ата, 1959. – Т. 7. – С. 262-265.
 19. Мерц В.К., Тишкин А.А. Погребение монгольского времени на берегу р. Шидерты в Казахстане// *Сохранение и изучение культурного наследия Алтая*. – Барнаул: Изд-во АлГУ, 2000. – С. 238-242.
 20. Могильников В.А. Памятники кочевников Сибири и Средней Азии XIII-XIV вв. // *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Археология СССР. – М., 1981. – С. 194-200.
 21. Неверов С.В. Стремена Верхнего Приобья в VII-XII вв. (классификация и типология) // *Снаряжение верхового коня на Алтае в раннем железном веке и средневековье*. – Барнаул, 1998. – С. 129-151.
 22. Отрощенко В.В., Рассмакин Ю.Я. Половецкий комплекс Чингульского кургана// *Археология*. – 53. – Киев, 1986. – С. 14-36.
 23. Пятышева Н.В. Железная маска из Херсонеса. – М.: ГИМ. 1964. – 24 с.
 24. Савинов Д.Г. Из истории убранства верхового коня у народов Южной Сибири (II тысячелетие) // *СЭ*. – 1977. –№ 1. – С. 30-48.
 25. Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1984. – 175 с.
 26. Савинов Д.Г. Сибирские реалии половецких каменных изваяний // *Археология юга Сибири и Дальнего Востока*. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ие, 1984а – С. 115-121.
 27. Соловьев А.И. Военное дело коренного населения Западной Сибири. Эпоха средневековья. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ие, 1987. – 193 с.
 28. Усманова Э.Р. Новые материалы по эпохе кочевников из Джезказганской области// *Ранний*

- железный век и средневековье Урало-Иртышского междуречья. – Челябинск, 1986. – С. 99-105.
29. Хасенова Б.М. Костюм знатной женщины золотоордынского времени // Вопросы археологии Казахстана. Вып.2. Издание, посвященное 75-летию юбилею Б.Н. Нурмуханбетова. – Алматы: Ғылым, 2011. – С. 447-454.
30. Худяков Ю.С. Вооружение центральноазиатских кочевников в эпоху раннего и развитого средневековья. – Новосибирск: Наука. Сиб.отд-ие, 1991 – 190 с.

Аңдатпа. Мақала Сарыарқа өңіріндегі бірегей археологиялық ескерткіш - Бозоқ ортағасырлық қалашығында жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижелеріне арналған. Автор ескерткіштің Алтын Орда кезеңіне (XIII-XV ғғ.) жататын топырақ қабаттарындағы жерлеу орындарының топографиясын, құрылымдық ерекшеліктерін және жерлеу салтын жан-жақты сипаттайды. Зерттеу барысында анықталған жауынгерлік жарақтар (сауыт пластиналары, қорамсақ, жебе ұштары), ат әбзелдері және тұрмыстық заттар (темір ожау, күміс тостаған, моншақтар) негізінде жәдігерлердің хронологиялық шеңбері нақтыланып, XIV ғасырға жатқызылатын мерзімдеу индикаторлары ұсынылған. Мақалада жерлеу ғұрпындағы қайталанбас белгілер - қайың қабығын қолдану, асығы бар қойдың жілік сүйегін ритуалдық тағам ретінде қою дәстүрлері еуразиялық дала көшпенділерінің мәдениетімен байланыстырыла талданады. Алынған мәліметтер Бозоқ қалашығының тек әскери-әкімшілік орталық емес, сонымен қатар кейінгі ортағасырлық халықтың әлеуметтік стратификациясы мен рухани өмірінен хабар беретін маңызды тарихи нысан екендігін дәлелдейді.

Кілт сөздер: Бозоқ қалашығы, Алтын Орда кезеңі, Нұра-Есіл аңғары, топырақ асты жерлеулері, жерлеу ғұрпы, жауынгерлік жарақтар, хронологиялық индикаторлар, ортағасырлық некрополь, әлеуметтік стратификация, далалық урбанизация.

Abstract. The article presents the results of archaeological research at the medieval settlement of Bozok, a unique historical site in the Saryarka region. The author provides a comprehensive description of the topography, structural features, and burial rites of the pit graves dating back to the Golden Horde period (13th–15th centuries). Based on the analysis of uncovered artifacts, including weaponry (armor plates, quivers, arrowheads), horse harnesses, and household items (iron ladles, silver bowls, beads), the chronological framework of the site is refined, and dating indicators for the 14th century are proposed. The study examines unique funerary practices, such as the use of birch bark and the ritual placement of a sheep's tibia with an astragalus (asyk), within the broader context of Eurasian nomadic culture. The findings demonstrate that the Bozok settlement served not only as a military-administrative center but also as a significant historical site reflecting the social stratification and spiritual life of the late medieval population.

Keywords: Bozok settlement, Golden Horde period, Nura-Ishim interfluvium, pit burials, burial rite, defensive weaponry, chronological indicators, medieval necropolis, social stratification, steppe urbanization.

Сураганова Зубайда Кабиевна
кандидат исторических наук, главный
научный сотрудник Научного института
изучения Улуса Джучи КН МНВО РК

СУДЬБА К.А. АКИШЕВА: ПРЕДОПРЕДЕЛЕНИЕ И ВЫБОР

Аннотация. Статья посвящена анализу интеллектуальной среды, которая предопределила судьбу К.А. Акишева. Его происхождение связано с известными в казахской степи династиями - Чормановыми и Сатпаевыми. Несмотря на лихолетье, унесшее его самых близких, участие в самой кровопролитной войне XX столетия, К.А. Акишев, выбрав стезю ученого, стал одной из знаковых фигур в археологической науке Казахстана.

Ключевые слова: Кималъ Акишев, Чормановы-Шормановы, Сатпаевы, интеллектуальная культура, интеллектуальные традиции, династия, семья.

Имя Кималъ Акишевича Акишева и его научное наследие неразрывно связаны со становлением национальной археологической школы Казахстана и историей музейного строительства в Казахстане. В фокус его исследовательских интересов входили вопросы археологии бронзового, железного веков, средневековья, проблемы степного культурогенеза Восточной Евразии и этногенеза казахов [1, с. 162-163].¹

В 1953 г. в Государственном Эрмитаже состоялась защита кандидатской диссертации

К.А. Акишева (научный рук-ль. М.П. Грязнов), которая стала первой квалификационной работой в казахстанской археологии [2]. Одним из важных результатов его исследований стало выделение в андроновской культуре Казахстана двух этапов: федоровского и алакульского, культура поздней бронзы получила название дандыбаевской [3, с. 34]. Проблематика докторской диссертации ученого связана с эпохой ранних кочевников [4]. Впервые в казахстанской археологии К.А. Акишев «продемонстрировал

¹Опубликовано: *Аношинские чтения : материалы IV Международной научно-практической конференции, посвященной 80-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне (1941–1945) и 100-летию Омского общества краеведения (р. п. Большеречье Омской области, 9–11 октября 2025) / отв. ред. Т. Н. Золотова. - Омск: Издательский дом «Наука», 2025. - С. 208-216.*

перспективность изучения планиграфии могильников с последующим выходом на палеосоциальные реконструкции, расширив классификацию погребальных памятников с учетом материалов нескольких могильников – Бесшатыр, Иссык, Кызылауыз, Уйгарак» [5, с. 20]. Многолетние изыскания К.А. Акишевым средневековой городской культуры Казахстана А.С. Ганиева делит «на 3 этапа: 1960-е гг. – исследование баканасских городищ (Илийская экспедиция), 1970-1980 гг. – изучение городской культуры Южного Казахстана, конец 1990-х - начало 2000 гг. – исследование степной зоны Сары-Арки» [6, с. 244].

Исследования, проведенные под его началом в качестве руководителя Илийской, затем Семиреченской, Отрарской [2, с. 18, 19], Есильской [1, с. 57] археологических экспедиций, заложили фундаментальную научно-исследовательскую основу для создания на базе изученных археологических памятников древности (некрополь «Есик» (Иссык) и средневековья (городища Отырар и Бозок) музеев-заповедников республиканского уровня. Его перу принадлежат около 300 научных трудов [1, с. 171-183]. С его именем связана мировая сенсация XX века – находка «Золотого человека» и серебряной чаши с письменами, обнаруженные в Иссыкском кургане.

Жизнь и деятельность К.А. Акишева рассматривались в работах многих исследователей, включая труды К.М. Байпакова, А.З. Бейсенова, А.С. Ганиевой, В.Д. Горячева, С.Ж. Жолдасбаева, Г.Р. Мухтаровой, М.К. Хабдулиной и др. [1, с. 184-188].

В настоящей же работе предлагается обратить внимание на роль происхождения и интеллектуальной среды, предопределивших профессиональный путь и жизнь К.А. Акишева.

Своим происхождением К.А. Акишев связан с выдающимися в казахской степи семьями. По отцу он происходит из семьи Чормановых, имевших свойство с чингизидами, по матери

– из семьи Сатпаевых, что должно было предопределить траекторию его жизненного пути в достатке и блестящих перспективах для личностного развития.

В первой половине XIX в. предок К.А. Акишева – бий Шорман Кучуков был избран, вопреки положениям «Устава о Сибирских киргизах», старшим султаном, что стало первым прецедентом в истории казахов, поскольку он являлся представителем «Қара сүйек»². Порядок избрания султанов в качестве глав волостей и Старшего султана – главы округа определялся согласно «Уставу» [7, с. 418]. Прецедент имел место, с одной стороны, в связи с тем, что имперская администрация была заинтересована в ослаблении власти правящей династии – чингизидов, в «Уставе» нет конкретизации, из какого сословия должны избираться султаны. Поэтому, при поддержке местной аристократии (41 чел.) [8, с. 41] и вдовы последнего хана Средней Орды Вали – Айганым, стало возможным избрание

Фото 1. К.Акишев на выставке в Европе

²«Қара сүйек» – «черная кость» так называли казахов в отличие от представителей ханского сословия – Чингизидов «Ақ сүйек» – «Белая кость».

Шормана, ее свата – отца ее невестки и будущей матери Чокана Валиханова. С другой, как отмечают исследователи, бий Шорман и его потомки – Чормановы в реальности обладали выдающимися качествами, которые позволили им стать одной из самых влиятельных и состоятельных в казахской степи семей [8]. Старший сын бия – Муса Чорманов (1853-1858 гг. – султан Баянаульского внешнего округа) [8, с. 51] поддерживал дружеские отношения с «питерскими и омскими учеными своего времени: известным востоковедом, географом, этнографом и путешественником Григорием Николаевичем Потаниным, этнографом и археологом Н.М. Ядринцевым, фольклористом и исследователем Востока Н.Ф. Костылецким, известным исследователем казахской этнографии А.К. Гейнсом» [9, с. 113]. Как брат матери Чокана Валиханова – Зейнеп – М. Чорманов приходился нағашы³ Чокану Валиханову. Между ними были теплые отношения. Дядя во всем поддерживал племянника, включая финансовое обеспечение [10, с. 139, 156]. Поэтому после его смерти с большим уважением относился к однокашнику своего племянника – Г.Н. Потанину, был его информатором. Об уровне его знаний народного быта казахов свидетельствует характеристика, данная ему Г.Н. Потаниным: «Он (М. Чорманов – З.С.) был известен в Омске как человек врожденного ума и знаток киргизской жизни. В течение не менее полувека омская администрация пользовалась советами и влиянием этих трех лиц: султана Чингиса, его сына Чокана и его свояка Мусы Чорманова, как самых сведущих в степных обычаях людей» [11, с. 78]. Близость семьи Чормановых с Н.Г. Потаниным выражается в переписке, которую она поддерживала с ним и его супругой – А.В. Потаниной [11, с. 227-232].

Семья Чормановых была состоятельной. Согласно архивным данным в Павлодарском Прииртышье, сын М. Чорманова – Садуакас – являлся одним из крупных предпринимателей, за успешное ведение коневодства которого

наградили серебряной медалью.... Его табуны «состояли из 8 тысяч лошадей» [12, с. 782].

Интегрированная в политическое пространство и административное управление Российской империи, степная аристократия, принявшая протекторат России как неизбежное, способствовала просвещению и организации образовательных учреждений, участвовала в проведении этнографических выставок, собирательстве, предоставляя традиционные предметы быта казахов.

Открытая Чормановыми школа в их родовом стойбище – Аккелине «была показательной в то время, а ее ученики, получив впоследствии различные специальности, с честью служили народу» [9, с. 113]. Начиная с 1849 г. Чингис Валиханов «на многие годы оставался единственным в Северо-восточном Казахстане «поставщиком» экспонатов для научных учреждений России», численность которых превышала более сотни наименований [13, с. 73, 75]. Известно, что и М. Чорманов, и его первенец Садвакас сотрудничали с С.М. Дудиным, которому они передали в дар предметы быта и утвари казахов [14, с. 91, 93]. Этнографические труды М. Чорманова публиковались в центральных и региональных изданиях: «Сельское хозяйство и лесоводство» (1883), «Семипалатинские областные ведомости» (1871), Записки Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического общества (ЗСОИРГО, 1906) и др. Кроме того, он сотрудничал в качестве корреспондента с газетами того времени [15, с. 600].

Один из четырех сыновей М. Чорманова – Иса был дружен с Сатпаем Сатпаевым. Известно, что оба, в преклонном возрасте отправившись в паломничество в 1901 г. в Мекку, скончались на обратном пути [1, с. 12]. По воспоминаниям краеведов, в хадже принимал участие и младший из сыновей М. Чорманова – Аужан, сын которого Акыш (Абу Али) позднее женился на Газизе – внучке друга семьи Сатпая [16]. Так, благодаря тесным родственным взаимоотношениям двух

³Нағашы – у казахов дядя по матери, который, согласно казахской традиции, принимал активное участие в судьбе сыновей своих сестер.

Фото 2. К.Акишев и З. Самашев на Тамгалы тас., 1998 г.

семей, на свет появился Кималь, младший из детей Акыша и Газизы, родной сестры академика Каныша Имантаевича Сатпаева. Во время голода именно благодаря нағашы трое племянников, в числе которых был и Кималь, остались живы.

Таким образом, К.А. Акишев является потомком двух семей Чормановых-Сатпаевых, которые до Октябрьского переворота занимали высокое имущественное, социальное положение в Прииртышье, были широко известны по всей степи. Они принимали активное участие не только в политической, общественной, а также культурной и научной жизни, отличались образованностью.

Несмотря на этот существенный факт — рождение в семье выдающихся и известных в казахской степи людей, его жизнь и судьба полна трагических событий. После установления Советской власти Чормановы-Сатпаевы подверглись преследованиям и репрессиям. В 1937 г. были расстреляны старшие братья К.И. Сатпаева [17]. Часть родных, кого не коснулась репрессивная машина государства, погибли в голодное время начала 1930-х гг. Известно, что в 1951 г. К.И. Сатпаева обвинили в сокрытии и

его пресловутого «байского» происхождения, выпуске «вредного» сказания о Едыге, связях с алашординцами. Над ним нависла угроза ареста [18, с. 33-34].

Предпринятый экскурс в хитросплетения генеалогии необходим для понимания той интеллектуальной среды, в которой появился К.А. Акишев, поскольку, как нам представляется, не только образование, но и происхождение формируют личность человека. В условиях тотального преследования в советский период т. н. «бывших», их родным и потомкам приходилось скрывать свое происхождение. Но в казахских семьях было и остается важным знание своей родословной. Ребенка воспитывают так, чтобы он понимал свою ответственность не только перед живыми сородичами, но и перед памятью предков. Спасенный от голодной смерти мальчик Кималь, как многие его сверстники, учился в советской школе, юношей отправился добровольцем на фронт. После тяжелейшего ранения и демобилизации его выбором стала профессия археолога, которой он отдал более полувека своей жизни. Казалось, что предопределение, заблокированное

трагическими обстоятельствами, исчерпало себя, но выбор А.К. Акишева, по нашему мнению, был предначертан историей его семьи, ее интеллектуальными традициями, включая и его близкое окружение. Живой пример в лице двух выдающихся личностей: его нағашы – К.И. Сатпаева – ученого-геолога, организатора науки и общественного деятеля, а также наставничество А.Х. Маргулана – ученого-энциклопедиста, знатока и носителя нематериального культурного наследия казахов сыграл определяющую роль в судьбе будущего ученого. Кроме того, личностные

качества К.А. Акишева, его острый ум, пассионарность, воля и стремление к поиску истины стали фундаментом для становления ученого.

Судьба Кемаля Акишевича Акишева формировалась в условиях драматических событий в истории Казахстана. Голод, смерть близких, война, невозможность легитимизировать свою родословную – все в совокупности сформировало характер К.А. Акишева, которого коллеги с уважением называли «железным человеком» [19].

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ганиева А.С. Век археологии в научном наследии К.А. Акишева. Труды Института археологии им. А.Х. Маргулана. Т. VII. – Алматы: Института археологии им. А.Х. Маргулана, 2024. – 216 с.
2. Акишев К.А. Эпоха бронзы Центрального Казахстана: автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Л.: Гос. Эрмитаж, 1953. – 18 с.
3. Акишев. К.А., Байпаков К.М. Вопросы археологии Казахстана. – Алма-Ата: Мектеп, 1979. – 159 с.
4. Акишев К.А. Экономика и общественный строй Южного Казахстана и северной Киргизии в эпоху саков и усуней (V в. до н.э.): автореф. дис. ... докт. ист. наук. – М., 1986. – 45 с.
5. Бейсенова А.З. Бедельбаева М.В. Сакская эпоха Казахстана. Вопросы изучения культуры и общества // Казахстан в сакскую эпоху. Коллективная монография. Алматы: Институт археологии им А.Х. Маргулана, 2017. С. 5-34
6. Ганиева А.С. Вклад К.А. Акишева в изучение средневековой городской культуры Казахстана // Известия НАН РК. Серия общественных наук. № 1. 2010. С. 244-250 С. 244
7. 29.127. – июля 22. Высочайше утвержденный Устав о Сибирских киргизах // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года (ПСЗРИ). Собр. 1. Т. XXXVIII. 1822-1823 гг. – СПб.: Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – С.417–433
8. Джаксыбаев С.И., Нухұлы А., Рахимов Е.К. Муса Шорманов: монография. – Павлодар: Издательство ПГПУ, 2018. – 200 с.
9. Калыбекова А.А., Айтжанова А.Б., Мусаханова Г.М. Муса Чорманов – исследователь казахской степи // Вестник Карагандинского университета. Серия Педагогика. – 2018. – № 3 (91). – С. 111–116
10. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти т. Т. 5. – Алма-ата, Главная редакция Казахской Советской энциклопедии, 1985. – 527 с.
11. Потанин Н.Г. В юрте последнего киргизского царевича (Из поездки в Кокчетавский уезд) // Русское богатство. Ежемесячный литературный и научный журнал. – СПб.: Типо-литография Б.М. Вольфа, 1896. – № 8. – С. 60–88
12. Мамытова С., Кабульдинов З. Шаяхметов Н. История скотопромышленности в Степном крае (конец XIX – начало XX веков) // Bylye Gody. – 2022. – 17(2). – С. 777–788
13. Малышева М.П., Познанский В.С. Этнографические материалы Чингиса Валиханова. Известия АН КазССР. Серия общественная. – 1990. – № 5 (173). – С. 69–78
14. Прищепова В. А. Иллюстративные коллекции по народам Центральной Азии второй

- половины XIX — начала XX века в собраниях Кунсткамеры. – СПб.: Наука, 2011. – 452 с.
15. Жомартұлы Б.Р., Кабульдинов З.Е., Айтмухамбетов А.А., Наурызбаева Е.К. Гражданско-правовая и общественная деятельность юриста А. Турлыбаева в Сибири в начале XX в. // *Bylye Gody*. – 2017. – Vol. 44. – Is. 2. – С. 597–607
 16. Макулбеков М. Найдено совместное фото Каныша Сатпаева и Кемаля Акишева. Казинформ. [Электронный ресурс] // Казинформ: [сайт]. 15 Августа 2024. URL: <https://www.inform.kz/ru/naydeno-sovmestnoe-foto-kanisha-satpaeva-i-kemalya-akisheva-e95d47> (дата обращения: 13.04.2025)
 17. Айтмухамбетова Б.А. Каныш Сатпаев. [Электронный ресурс] // Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова: [сайт]. URL: <https://iie.kz/?p=25712&lang=ru> (дата обращения: 20.04.2025)
 18. Чокин Ш.Ч. Путь Национальной Академии наук (воспоминания и размышления). – Алматы: Ғылым, 1996. – 258 с. URL: <https://kazneb.kz/ru/bookView/view?brId=1101215&simple=true> (дата обращения: 13.04.2025)
 19. 100 лет со дня рождения казахского археолога Кимал Акишева. [Электронный ресурс] // Институт археологии имени А.Х. Маргулана: [сайт]. 23 May 2024. URL: <https://archeo.kz/en/smi-o-nas/100-let-so-dnya-rozhdeniya-kazahskogo-arheologa-ki/> (дата обращения: 13.04.2025).

Аңдатпа. Мақала Қ.А. Ақышевтің тағдырын айқындаған зияткерлік ортаны талдауға арналған. Оның шығу тегі қазақ даласына белгілі Шормановтар мен Сәтбаевтар әулеттерімен байланысты. Жақындарынан айырған зұлмат кезеңге, XX ғасырдағы ең қанды соғысқа қатысқанына қарамастан, Қ.А. Ақышев ғылым жолын тандап, Қазақстан археология ғылымының көрнекті тұлғаларының біріне айналды.

Түйін сөздер: Қимал Ақышев, Шормановтар, Сәтбаевтар, зияткерлік мәдениет, зияткерлік дәстүрлер, әулет, отбасы.

Abstract. This article is dedicated to the analysis of the intellectual environment that predestined the fate of K.A. Akishev. His origin is linked to the well-known dynasties in the Kazakh steppes - the Chormanovs and the Satpayevs.

Despite the tumultuous years that claimed his closest relatives, and his participation in the bloodiest war of the twentieth century, K.A. Akishev, having chosen the path of a scientist, became one of the significant figures in Kazakhstan's archaeological science.

Keywords: Kimal Akishev, the Chormanovs-Shormanovs, the Satpayevs, intellectual culture, intellectual traditions, dynasty, family.

Ахметжан Қалиолла Саматұлы

Тарих ғылымдарының кандидаты, этнограф-қару зертеушісі, Қазақстан Суретшілер одағының мүшесі және ҚР Көркемсурет академиясының академигі

ҚАЗАҚ ҚАЛҚАНДАРЫ (ТҮРЛЕРІ МЕН ҚОЛДАНУ ӘДІСТЕРІ)

Аңдатпа. Мақала Қазақ хандығы кезеңіндегі (XVI-XIX ғғ.) жауынгерлік өнердің маңызды құрамдас бөлігі - қалқандардың типологиясы мен қолдану әдістерін зерттеуге арналған. Автор «қалқан» терминінің түркілік этимологиясын негіздей отырып, бұл қорғаныс жарағының конструктивтік ерекшеліктерін, жасалу материалдарын (тері, металл) және безендірілу тәсілдерін жүйелейді. Зерттеу барысында музейлік экспонаттар мен иконографиялық деректерге сүйене отырып, көшпелілерге тән қалқанды жұдырықта ұстау әдісінің тиімділігі мен қорғаныс тактикасындағы (соққыны тайдыру, арқаға ілу) рөлі ғылыми тұрғыдан талданады. Мақалада қазақ қалқандарының ежелгі сақ-скиф және ортағасырлық түркі дәстүрлерімен сабақтастығы дәлелденіп, олардың әскери істегі тәжірибелік маңызы көрсетілген.

Кілт сөздер: қазақ қалқандары, қорғаныс жарағы, тері қалқан, болат қалқан, жұдырықпен ұстау әдісі, соққыны тайдыру, әскери дәстүр сабақтастығы, Арыстан сұлтанның қалқаны, этнограф-қарутанушы, Қазақ хандығының әскери ісі.

Қазақ хандығының XVI-XIX ғасырлар аралығындағы әскери ісінде (қару-жарағында, әскерді ұйымдастыруда және жауынгерлік өнерінде) өзіне дейінгі көшпелі этносаяси бірлестіктердің әскери дәстүрлері сақталып, дамып, жетілдірілдіріп отырды. Жазбаша және фольклорлық дерекздерінің мәліметтері, иконографиялық материалдар, музейлерде сақтаулы заттық ескерткіштер бұл кезеңде қазақ этносын құраған көшпелі тайпаларда

бұрынан қолданып келген шабуыл қарулары мен қорғаныс құралдарының көптеген түрлері қазақтарда жалғасын тапқанын көрсетеді. Қазақ хандығының жауынгерлері пайдаланған шабуыл және қорғаныс қаруларының алуан түрлері ортағасырлық шығыс авторларының тарихи еңбектерінде де айтылады, қазақ қару-жарақтарының түрлері мен қолдану әдістері туралы деректер қазақ халық ауыз әдебиетінде де көптеп кездеседі. Қазақтың жауынгерлік

жабдыктары «қару» деп аталатын шабуыл құралдары және «жарақ» деп аталатын қорғаныс құралдары болып екі үлкен топқа бөлінеді. Өз ішінде бұл екі топ қолдану әдістерімен ерекшеленетін бірнеше түрлерге, нұсқаларға жіктеледі.

Қолға ұстап қолданылатын қорғаныс жарағы. Қазақтың қорғаныс жарақтарының негізгі түрлерінің бірі қолға ұстап қолданылатын қорғаныс жарағы – «қалқан». Бұл қорғаныс жарағы қазақтарда XIX ғасырға дейін қолданылып келді. «Қалқан» атауы қарутану ғылымына арналған орыс тілді әдебиеттерде де қолданылып, қолға ұстап қолданылатын қорғаныс жарағының тек талдан тоқылып жасалған түріне қатысты айтылады. Орыстың белгілі қаружарақ зерттеушісі М.В. Горелик бұл атауды монғол сөзі деп, монғолдың «халхасун» («талдан тоқу») деген етістігінен пайда болған деп жазады [1, 259-260 бб.]. Бұл жорамал барлық ғалымдар қабылдаған ортақ түсінікке айналған. Шындығында бұл қате пікір, бұл атау орыс тіліне түркі тілінен ауысқан сөз. Қазақ тілінде «қалқан» сөзі әртүрлі материалдан, түрліше әдіспен жасалынған, қолға ұстап қолданылатын қорғаныс жарағының барлық түрінің ортақ жалпы атауы. Бұл атау «қорғайтын» деген мағынаны білдіретін «қалқа» түбір сөзінен туындаған. «Қалқа» сөзімен қазақтар қорғаныстың барлық түрін – желден қорғайтын, жауын-шашыннан қорғайтын, сырт көзден қорғайтын және т.б. қорғаныс нысандарын атаған. Ал бұл түбірден туындаған «қалқалау» сөзі «қорғау», «жабу» дегенді мағыналап, «қалқан» сөзі қарудан қорғайтын құрал дегенді білдірді. Жазба ескерткіштер қорғаныс жарағының бұл түрінің осы мағынадағы атауы «qalqan», «temur qalqan» сөздері көне түркі тілінде ортағасырлардан қолданылған көрсетеді [2, 413 б.].

Көшпелі жауынгердің қалқаны қашанда жеңіл және шағын, ат үстінде қолдануға ыңғайлы болды. Ортағасырлардан бастап көшпелі түркі-монғол халықтары негізінен дөңгелек конус немесе дөңес формалы қалқандар қолданды (3-сурет, 9-11). Мұндай пішін соққыны тура қабылдамай, оны тайдырып, ауытқытуды, қағуды қамтамасыз

еткен - бұл көшпелілердің қорғаныс тәсілінің басты ерекшелігі. Бұл қалқандар жеңіл, бірақ берік материалдардан - талдан, бірнеше қабат теріден және металдан жасалған. Диаметрлері әдетте 40-60 см арасында.

Қазақ жауынгерлерінің қалқаны да жалпы көшпелілерге тән шағын да жеңіл қалқан түрі болды [3, 149 б.]. Қазақ қалқаны әрдайым дөңгелек пішінді жасалып, дөңес болып келеді. Қазақ қалқаны мынандай конструктивті бөліктерден: дөңес келген негізгі корпустан, жиектен, белдік бекітпелерін жабатын металл күмбезшелерден тұрады. Қалқан ішкі жағынан барқыт, фланель сияқты матамен астарланып; төрт металл ілмекке бекітілген, жұдырықпен ұстауға арналған екі қысқа былғары қайысбаулары болды, қайысбаулардың астында қолды қорғауға арналған төртбұрышты жұмсақ жастықша салынды. Кейбір үлгілерінде жиекке жақын шеңбер бойымен 8 шағын металл ілгектер бекітіліп, оларға жорық кезінде немесе бейбіт уақытта иыққа асып жүруге арналған жіңішке былғары портупей тағылды. Барлық ілгектер бекітілген жерлер сырт жағынан кішкене күмбезшелермен жабылды. Музей қорларындағы экспонаттарды зерттеуге сүйенсек, қазақ қалқандары жасалу материалына қарай екі топқа бөлінеді: біріншісі - теріден сомдалып жасалған қалқандар; екіншісі - темірден, болаттан соғылған қалқандар. Қазақ қалқандарының осы екі тобының түрлі үлгілері Қазақстанның және шетелдік музейлердің жинақтарында сақтаулы.

Тері қалқандар. Қалқанның бұл тобы қалың теріден дөңес қылып сомдалып, сырты лакпен өңделіп, түрлі-түсті бояумен және алтын өрнекпен безендірілген. Қазақ жауынгерлері қолданған тері қалқанның бір үлгісі ҚР Орталық мемлекеттік музейінің қорында сақтаулы Арыстан сұлтанның тері қалқаны (КП №2328). Жасалу уақыты XVIII ғ. Қалқан қалың теріден дөңгелек дөңес формалы болып сомдалып жасалған. Диаметрі 50 см, дөңестігі 10 см. Сыртқы беті мен іші құм аралас сұр түсті астарлықпен жағылып, үстінен қара лакпен боялып, беті жалтыратылған. Қалқанның ішкі жағында 4 үлкен (диаметрі

1-сурет. Қазақтың тері қалқандары. 1,2 - Арыстан сұлтанның тері қалқаны. Сыртынан және ішінен көрінісі. ҚР Орталық мемлекеттік музейі қорынан. XIX ғ.; 3,4 - қазақ жауынгерінің тері қалқаны. Оңтүстік Қазақстан Облыстық тарихи-өлкетану музейі қорынан. XIX ғ. Сыртынан және ішінен көрінісі. 7,8 - Ресейдің этнографиялық музейіндегі қазақ тері қалқаны. XIX ғ.; 9 - тері қалқан ұстаған қазақ жауынгері. Қ.С. Ахметжанның заттық реконструкциясы

3 см) және 8 кішкентай (диаметрі 1 см) жез шығыршықтар тағылған темір ілгектері бар. Үлкен шығыршықтарда қалқанды қолға ұстауға арналған жалпақ қайыстардың (жалпақтығы 2,2 см) қалдықтары сақталған, ал кішкентай шығыршықтарда иыққа асуға арналған жіңішке қайыстардың қалдығы бар. Ілгектердің қалқанның сыртына шығып тұратын ұштары екіге бөлініп, екі жаққа қайырылып бекітілген. Ілгектердің жанындағы

тесіктерде сақталған шегелерге қарағанда, олардың бекітілген орны қалқанның бет жағында металл күмбезшелермен жабылып тұрған, қазір олар жоқ. Қалқанның жиегінің бойымен орналасқан шеге тесіктеріне қарағанда жиегінде металл құрсауы да болған. Кезінде қалқанның ішкі жағының ортасында қолды сокқыдан сақтауға арналған, қалқанға қайырма шегелермен бекітілген, төртбұрышты жастықша қалдығы сақталған. Жастықша

астарының ішіне мақта салып сырылып, қызыл матадан тігілген, астары жасыл түсті оюлы матадан (1-сурет, 1,2). Бұл қалқанды XIX ғасырдың ортасында Кіші жүздің Орта бөлігінің сұлтан–правителі болған Арыстан Жантюрин сұлтан ұстаған. Қалқан сұлтанның немересі Қайыр Қасымовтың ұрпақтарынан 1923 жылы сатып алынған. Тері қалқанның толық пішінінің қандай болғанын басқа тері қалқандармен салыстыру арқылы түсінуге болады. Осындай қалқан үлгілері басқа музейлер қорында да бар. Осындай қалқанның тағы бір түрі Оңтүстік Қазақстан Облыстық тарихи-өлкетану музейі қорында сақтаулы. Оның диаметрі 58 см, жасалу әдісі де жоғарыдағыдай (1-сурет, 3,4). Тағы бір қазақ тері қалқаны Ресейдің этнографиялық музейі қорында (инв. №1718) бар (1-сурет, 7,8). Бұлардың бәрі қазақтарда тері қалқандардың жасалу технологиясы мен формасы тұрақты болып қалыптасқанын дәлелдейді. Осы аналогтарына сүйене отырып біз Арыстан сұлтанның қалқанының қалпына келтірілген заттық ғылыми нұсқасын жасаған болатынбыз (1-сурет, 5,6) [4, 253б.].

Металл қалқандар. Металл қалқандар темірден немесе болаттан соғылып, олар да дөңес қылып жасалды. Сырттарында араб жазуымен Құраннан аяттар жазылып, өсімдік тектес өрнекпен күміс қақтау, қашау, бедерлеу тәсілдері арқылы әшекейленген. Бұл қалқан түрінде де қайыс бау ілгектері бекітілген тұсында кішілеу күмбезшелер орнатылып олардың беттері де оюланып, алтындалып әшекейленеді. Жиегіне темір құрсау бекітілген, ішкі жағында мақта салып, сырылып матадан тігілген жастықша; төрт металл ілмек және оларға тағылған ұзын былғары қайысбаулары болды.

Сыртқы бетіне Құраннан аяттар жазылған, қазақ жауынгерлері ұстаған болат қалқандардың нұсқалары ҚР Орталық мемлекеттік музейінің қорында (инв. № КП 10337/3, XVII–XVIII ғғ.) (2-сурет, 1), ҚР Ұлттық музейінің музейінің (2-сурет, 2), Оңтүстік Қазақстанның, Жамбыл облысының тарихи-өлкетану музейлерінің қорларында бар. Олардың жасалуы әдістері, формалары, көлемі бірдей, тек әшекейленуімен айырықшаланады.

Қазақтың болат қалқанының ерекше түрі Ресейдің Омбы мемлекеттік тарихи-өлкетану музейі қорында (инв. №1717) сақтаулы (2-сурет, 3,4). Диаметрі 104 см. Жиегі құрсаумен жиектелген, қалқанның алдыңғы беті күміс қақтау тәсілімен, араб жазуымен және өсімдік өрнекпен әшекейленген, ішкі жағында төрт бұрышты мата жастықша орнатылып, шығыршықтары бар 4 ілгек бекітіліп, оларға қайысбау тағылған [5, рис. IV, 7]. Қазақтар қалқанды өздері ғана жасап қоймай, басқа халықтардың қалқандарын да қолданды. Атырау тарихи-өлкетану музейінің қорында қазақтар қолданған, иран шеберлерінің қолынан шыққан осындай болат қалқандар бар (инв. № ОФ 21998, XVII–XVIII ғғ.) (2-сурет, 5,6) [6, 224–225 бб.].

Қалқанды ұстау тәсілі. Иконографиялық және музейлік материалдар қазақтардың, жалпы көшпелі халықтардың қалқанды ұстау, қолдану әдістерін қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Көшпелілер қалқанды отырықшы халықтар сияқты білекке іліп емес, екі былғары қайысбау арқылы жұдырықпен ұстаған Бұл тәсіл сақ-скиф дәуірінен белгілі (3-сурет, 1-3) [3, 30 б.]. Мұндай тәсіл қалқанмен қорғануда еркін қимыл жасауға мүмкіндік берді және оның қорғаныс өрісі өте үлкен болды да, иық, шынтақ, білек буындарының толық жұмыс істеуін қамтамасыз еткен; қимыл ауқымын кеңейткен; соққыны алдынан да, жанынан да, үстінен де, артынан да бірдей тойтаруға мүмкіндік берген; қалқанды үнемі қозғалыста ұстап, қарсыластың соққысын тайдырып отырған [3, 149 б.]. Қалқанның дөңес пішіні қарсыластың қаруының сырғып кетуін қамтамасыз етіп, көп күш салмай соққыдан қорғануға мүмкіндік берді. Сонымен бірге қалқанды жұдырықта ұстау оны өте қозғалмалы қылды, соққы кезінде айналып, қарсыластың қаруын соққы бағытынан тайдырып, оның күшін әлсіретті. Отырықшы халықтардың жалпақ ағаш қалқандары соққыны тікелей қабылдағандықтан, қалың әрі ауыр болған. Ал көшпелілер қалқаны соққыны тікелей қабылдамай, оны ауытқытып, жеңіл әрі тиімді қорғаныс берген. Бұл айырмашылық қалқанның пішініне, көлеміне, материалына және қолдану тәсіліне тікелей

2 сурет. Қазақтың болат қалқандары. 1 - ҚР Орталық мемлекеттік музейі қорынан. XVIII ғ.; 2 – қазақтың болат қалқаны. ҚР Ұлттық музейі қорынан. XVIII-XIX.ғғ.; 3,4 – қазақтың болат қалқаны. Ресейдің Омбы мемлекеттік тарихи-өлкетану музейі қорынан; 5,6 – қазақтар қолданған ирандық болат қалқандар. Атырау тарихи-өлкетану музейі қорынан. XVIII-XIX ғғ.; 7 - болат қалқан ұстаған қазақ батыры. Қ.С. Ахметжанның заттық реконструкциясы

әсер еткен. Отырықшы халықтар қалқандары үлкен, ал көшпелілер қалқандары шағын болып жасалды. Көшпелілер қалқандары соққыны ешқашан тура қабылдамай, тек басқа жаққа тайдырып жіберуге арналғандықтан бұл қалқан түрінің қатты беріктігін сақтау мақсат болмады, сондықтан оны жасауда жеңіл материалдар да қолданылды. Білекке іліп қолданылатын отырықшы халықтардың қалқандарының қозғалыс амплитудасы қолдың йық бөлігінің ұзындығымен шектелді. Жұдырықта ұсталатындықтан көшпелілер

қалқанының қозғалыс амплитудасы бүкіл қолдың ұзындығымен анықталып және бүкіл қол жұмыс істеп, қалқанның қозғалыс бағытын үш нүктеде - иық, шынтақ және білезік буынында өзгертуге болатындықтан, қорғанудың икемділігін арттырды (3-сурет, 7-15). Сондықтан отырықшы халықтардың қалқанды қолдану әдісінде күш көбірек керек болса, көшпелілер қалқанмен қорғанғанда жауынгерге күштен гөрі ептілік көбірек қажет болды. Қазақтарда да қалқанды ұстау, қолдану әдістері осындай болды, оны атүстінде де,

3-сурет. Өнер ескерткіштерінде бейнеленген байырғы және ортағасырлық көшпелілер қалқанының үлгілері және оның ұсталу әдістері. 1 – қалқан ұстаған скиф жауынгерлері. Скиф өнер ескерткішінен. V-IV ғғ.; 2 – талдардан теріге тоқып жасалған сақ қалқаны. Пазырық. № 3 оба. 3 – сақтардың қалқанды ұстау әдісі. Қ.С. Ахметжанның реконструкциясы. 4,5 – басына қалқан төңкерген қимақ жауынгерлерінің металл салпыншақтағы бейнелері; 6 – арқасына қалқан ілген қимақ жауынгері. Қ.С. Ахметжанның реконструкциясы; 7-15 – орта ғасырлардағы көшпелілердің қалқанды жұдырықта ұстап түрліше қолдану әдістері. Өнер ескерткіштері бойынша; 16,17 – болат қалқан ұстаған қазақ жауынгерлері. Қ.С. Ахметжанның заттық реконструкциялары

жаяу айқаста да бірдей нәтижелі қолдауға болатын.

Қалқан жеңіл қаруланған кәсіби атты жауынгердің міндетті жарағы болған. Көшпелілердің әскери тактикасында қарсыласты әскери шепті тастап шығару үшін немесе қорғанушыларды камалдан

шығарып жасырын тосқауылдарға алып келу мақсатымен жалған шегіну, өтірік қашудың түрлі әдістері қолданылған. Мұндай жағдайда жауынгерлер қалқанды арқаға ілу арқылы басты, мойынды, арканы жаудың қаруынан қорғаған. Бұл әдіс фольклорлық деректерде «басына қалқан төңкеру» деп

аталады. Қалқанды осылай қолдану әдісі өнер ескеркіштерінде бейнеленеді (3-сурет, 4-6).

Музейлік заттарды, бейнелік материалдарды, жазбаша және ауызша деректерді жан-жақты талдау қазақ қалқандарының ерекшеліктері және қолдану тәсілдері байырғы және ортағасырлық көшпелілер жауынгерлік өнерінің заңды жалғасы екенін көрсетті.

Қазақ қалқандары теріден металлдан шағын болып жасалды. Оны ұстаудың, алып жүрудің, қолданудың көп түрлі әдістері қалыптасып, онымен қорғану мүмкіндігі мол болған. Қалқанды соғыстағы тікелей шабуылда да, шегіну тактикасында да, қоян-қолтық ұрыста да, жекпе-жек айқаста да нәтижелі қолдануға болатын.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1. Горелик М.В. Монгольско-татарское оборонительное вооружение второй половины XIV-начала XV века. // Куликовская битва в истории и культуре нашей Родины. М.: МГУ, 1983. С. 244-269.
2. Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1959. 677 с.
3. Ахметжан Қ.С. Қазақтың дәстүрлі қару-жарағының этнографиясы. – Алматы: «Алматыкітап» ТОО, 2006. 256 б.
4. Ахметжан К.С. Исторические реконструкции комплексов вооружения кочевых воинов разных эпох (научно-графические и предметные реконструкции). Материалы и исследования по археологии Казахстана. Т. XVII. Алматы, институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2023. 300 с.
5. Культура казахов в коллекциях Омского Государственного историко-краеведческого музея. Томск: Издательство Томского университета, 1995. 190 с.
6. Қаружарақтар коллекциясы. Ғылыми каталог. (Коллекция оружия. Научный каталог). Алматы: Балауса баспасы, 2020. 256 б.

Аннотация. Стаття посвящена исследованию типологии и методов применения щитов - важнейшего компонента воинского искусства Казахского ханства (XVI-XIX вв.). Обосновывая тюркскую этимологию термина «калкан», автор систематизирует конструктивные особенности, материалы изготовления (кожа, металл) и способы декорирования данного вида оборонительного вооружения. На основе анализа музейных экспонатов и иконографических данных научно обосновывается эффективность характерного для кочевников кулачного хвата щита, а также его роль в оборонительной тактике (отражение ударов по касательной, ношение за спиной). В работе доказывается преемственность казахских щитов с древними сако-скифскими и средневековыми тюркскими традициями, подчеркивается их практическая значимость в военном деле.

Ключевые слова: казахские щиты, оборонительное вооружение, кожаный щит, стальной щит, кулачный хват, отражение удара, преемственность военных традиций, щит султана Арыстана, этнограф-оружеved, военное дело Казахского ханства.

Abstract. The article examines the typology and methods of using shields, a crucial component of the military art of the Kazakh Khanate (XVI-XIX centuries). By establishing the Turkic etymology of the term qalqan, the author categorizes the structural features, manufacturing materials (leather, metal), and decorative techniques of this defensive equipment. Drawing on an analysis of museum artifacts and iconographic data, the study scientifically evaluates the effectiveness of the fist-grip method characteristic of nomads and its role in defensive tactics (deflecting blows and carrying the shield on the back). The paper demonstrates the historical continuity of Kazakh shields with ancient Saka-Scythian and medieval Turkic traditions, highlighting their practical significance in warfare.

Keywords: Kazakh shields, defensive equipment, leather shield, steel shield, fist grip, deflecting blows, continuity of military traditions, Sultan Arystan's shield, ethnographer-weapon expert, military affairs of the Kazakh Khanate.

Ганиева Айнагуль Сабитовна

тарих ғылымдарының кандидаты,
А.Х. Марғұлан атындағы Археология
институтының ғалым хатшысы

СОЛТҮСТІК САРЫАРҚАДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚЫСТАУЛАРЫ: ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІНЕ ҒЫЛЫМИ ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақалада Солтүстік Сарыарқадағы қазақ қыстауларына жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижелері Бозоқ II, Тажығұл және Жабай ескерткіштері негізінде ғылыми тұрғыдан талданады. Зерттеуде аталған қыстаулардың табиғи-географиялық ортадағы орналасу ерекшеліктері, сәулеттік-жоспарлық құрылымы және шаруашылық кешендерінің ұйымдасуы қарастырылады. Қыстаулардың су көздері мен табиғи қорларға жақын орналасуы дәстүрлі мал шаруашылығының тұрақты дамуына қолайлы жағдай жасағаны анықталды. Қазба материалдары жергілікті құрылыс материалдарының, атап айтқанда шым кесек, тас және ағаштың кеңінен қолданылғанын, жылыту жүйелерінің дамығанын және тұрғын кеңістіктің ұтымды ұйымдастырылғанын көрсетеді. Археологиялық олжалар, соның ішінде қыш ыдыстар, металл бұйымдар, фарфор және жануар сүйектері XIX ғасырдағы қазақ халқының шаруашылық қызметін, әлеуметтік құрылымын және экономикалық байланыстарын қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Айрықша назар көне дәуірден жаңа заманға дейінгі қоныстану сабақтастығын көрсететін көпқабатты Тажығұл кешеніне аударылады. Салыстырмалы талдау нәтижесінде қыстаулардың тек тұрғын жай ғана емес, сонымен қатар өндірістік-шаруашылық орталықтар болғаны анықталды.

Түйін сөздер: отырықшы, қыстау, қыстақ, Сарыарқа, құрылыс конструкциялары, қоныс, қазақтар

Қаржыландыру көзі: мақала гранттық қаржыландыруы шеңберінде AP26100215 жобасы аясында дайындалды

Солтүстік Сарыарқа өңірі – ежелгі дәуірден бастап қазіргі кезеңге дейін үздіксіз қоныстанған тарихи-мәдени кеңістік. Бұл аймақтағы қазақ қыстаулары көшпелі және жартылай отырықшы өмір салтының өзара байланысын көрсететін бірегей

археологиялық нысандар болып табылады. Қыстаулар тек тұрғын орын ғана емес, сонымен қатар шаруашылық, әлеуметтік және мәдени процестердің тоғысқан ортасы ретінде маңызды ғылыми дереккөз қызметін атқарады.

Қазақ қыстауларын зерттеу Астана

маңында, Нура мен Есіл арасындағы аймақта жүргізілуде. Ең көп зерттелген нысандар: Сарқырама қонысы - кешенді ортағасырлық ескерткіш (күзеу), оның қазбалары стационарлы мал шаруашылығының маңызды элементтерін анықтауға мүмкіндік берді [6, с. 158]. Козыкош қонысы - 80-нен астам тұрғын үй және шаруашылық кешендері, ХІХ ғ. ортасынан бастап ХХ ғ. ортасына дейінгі екі кезенді қамтиды [10, с. 28; 11].

Археологиялық зерттеулердің жалпы сипаты. Зерттеулер көрсеткендей, Солтүстік Сарыарқадағы қыстаулар табиғи-географиялық жағдайларға бейімделе отырып, су көздеріне (өзен, көл, бұлақ), орман алқаптарына жақын орналасқан. Мұндай орналасу мал шаруашылығын тиімді жүргізуге, отын және құрылыс материалдарымен қамтамасыз етілуге мүмкіндік берген. Қыстаулардың архитектуралық құрылымы тұрғын үйлер мен шаруашылық құрылыстардан тұратын кешен ретінде сипатталады. Олардың жоспарлануы көбіне сызықтық немесе анфиладалық сипатта болып, тұрғын үй мен қора-жайлар өзара тығыз байланыста орналасқан.

Бозоқ ІІ қыстауы - елорда маңындағы Бұзықты көлінің оңтүстік жағалауында орналасқан, жаңа кезеңге жататын бірегей археологиялық нысан. Бұл ескерткішті 2021–2022 жылдары ауқымды далалық қазба жұмыстары жүргізілді. Қазба нәтижесінде бес құрылыс конструкциясы зерттелді, оның ішінде үш тұрғын үй мен екі шаруашылық ғимараты [Ганиева, Сакенов 2023, с. 151]. Бозоқ ІІ қазақ қыстауының құрылыс қалдықтары Қазақстанның солтүстік өңірлеріне тән дәстүрлі көрініске ие — шикі кірпіштен салынған тікбұрышты пішіндегі құрылыстар, 2-3 бөлмелі, күйдірілген кірпіштен жасалған пеші немесе ошақтары бар. Тұрғын үйлердің кіреберіс бөлігі, шаруашылық аймағы және мал ұстауға арналған қора-жай болған іргелес құрылыстар анықталды.

Құрылыс ерекшеліктері мен қазба кезінде табылған материалдар бұл қыстаудың ХІХ ғасырдың бірінші жартысына жататын және мал шаруашылығымен айналысқан жартылай көшпелі халықтың өмірімен байланысты екенін көрсетеді. Керамика, металл

заттарының сынықтары, қайын қабыршағынан жасалған бұйымдар мен жануарлар сүйектері тұрғындардың қысқы кезеңге бейімделу деңгейі жоғары болғанын және тұрақты шаруашылық дәстүрлердің бар екенін дәлелдейді. Бұл нысанның маңыздылығын арттыратын жайт - оның ортағасырлық Бозоқ қалашығына жақын орналасуы. Бұл өз кезегінде отырықшы мекендер мен маусымдық шаруашылық орындары арасында белгілі бір қоныстану жүйесі мен өзара әрекеттесу болғанын болжауға мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда, Бозоқ ІІ қыстауы - Солтүстік Сарыарқа далалы аймағындағы жаңа кезең дәуірінде халықтың шаруашылық жүйесі, қоныстануы мен бейімделу үлгілерін зерттеу үшін аса құнды дереккөз болып табылады (сур. 1, 2).

Бозоқ ІІ қыстауында табылған остеологиялық материалдарға талдау жасалды. Археозоологиялық зерттеулер нәтижесінде сүйектердің 98,5%-ы үй жануарлары - тұяқты малдарға (ірі қара мал, жылқы, ұсақ мал) тиесілі екені анықталды. Оның ішінде ірі қара малдың қалдықтары – 48,1%, жылқы – 39,6%, ұсақ мал – 9,5% құрайды [12].

ХІХ ғасырда Ақмола өңірінде қазақтардың мал шаруашылығы ірі қара мал өсіруге бағытталғанын айқындайды. Бозоқ ІІ қыстаудың №1 тұрғын үйдің мәдени қабатында табылған өнеркәсіптік масштабта сүт өнімдерін өңдеуге арналған темірден жасалған механикаландырылған жабдықтың бөлшектерімен дәлелденеді [3]. Ірі қара мал өсіруге бағдарланған мал шаруашылығын дамыту Ақмола бекінісінің нарығының қажеттіліктеріне тікелей байланысты болғанын атап өту қажет. Ақмола жәрмеңкесінен қыстауға тұрмыстық заттар мен керек-жарақтар жеткізілді, өз кезегінде қыстау қаланы мал өнімдерімен қамтамасыз етті.

Бозоқ ІІ қыстауында қора мен қоң үйіндісінің орны анықталды. Сарайлардың бірі үйге іргелес, ал екіншісі бөлек. Жалпы, қыстауды жоспарлау кезінде көбінесе қора үйге іргелес болады. Археологиялық зерттеулер көрсеткендей, қыстау құрылымына жануарлардың жекелеген түрлері, буаз малдар және жаңа туған бұзаулар ұсталатын қосымша

1 сурет. Бозоқ II қазақ қыстауы. Қалпына келтіру. Авторлар Е. Рахманкулов, Б. Жапаров

құрылымдар салынған [1, с. 12; 2, с. 231].

Ортағасырлық қыстау құрылысында оларға іргелес сарай құрылысын көруге болады. Ортағасырлық Талғар қаласында үйлер қоршалып, аулада малдардың түріне байланысты қоралар салынған [9, с. 435]. Қазақстандық қыстаулардағы қоралар құрылымы бойынша үй жануарларының қандай түрлеріне артықшылық берілетінін анықтауға болады. С. Жолдасбаев ерекше қыстауларда малға арналған құрылыстардың бірнеше түрін бөліп көрсетеді. Мысалы, сарайдың ішкі көрінісі, қандай жануар түріне арналғанын көрсете алады [7].

Ақмола облысы (Петропавл уезді) бойынша қоныс аудару басқармасының мәліметінше, XX ғасырдың басында өңірде 14696 тұрақты тұрғын үй құрылыстарынан, сондай-ақ 13937 киіз үйден тұратын 13000-нан астам шаруа қожалықтары болған. Тұрақты құрылыстар

ішінде үйлер (кірпіш, ағаш, жертөле), киіз үйлер саналды. Соңғысы барлық тұрғын үйлердің аз пайызын құрайды, бұл жұрттың көп бөлігі отырықшы өмір салтына жақындағанын көрсетеді [8, с. 66].

Құрылыс жоспарында қыстау ортағасырлық ғимараттардан айтарлықтай ерекшеленбейтінін көруге болады [1, с. 28]. А.З. Бейсеновтың айтуынша Сарыарқа жеріндегі қазақ қыстаулары кейінгі ортағасырлық Отрар тұрғын кешендерімен ұқсастығы айқын көрінеді. Т. В. Савельеваның айтуынша, ортағасырлық қалалардың көпшілігі түркітілдес тайпалардың қыстайтын жерінде пайда болған [9, с. 435]. Бұл пікір Жегісу өңіріндегі қазақ қыстақтарын зерттеген С. Жолдасбаев та растайды. Сондай-ақ, ол келесі тұжырымды қолдайды: «...біз зерттеп жатқан қоныстар жерімізде өмір сүрген және халқымыздың негізін құраған түркітілдес

тайпалардың қыстайтын жерлері екенін түсіну керек» [7, с. 108].

Тажығұл қыстауы: көпқабатты археологиялық кешен. Бурабай таулы-орманды алқабының солтүстік-шығыс бөлігіне жалғасқан көркем Тәжіғұл аңғары зерттеушілердің назарын аударды. Аңғар Бурабай кентінен 15 км қашықтықта орналасқан, ұзындығы шамамен 2,5 км, ені 1,5 км. Табиғи шекара қызметін атқаратын екі бұлақ – солтүстіктегі және оңтүстіктегі Қарабұлақ – аңғарды суландырып, тіршілікке қолайлы орта қалыптастырған. Ландшафты жағынан аңғар ұсақ шоқылы, оңтүстігінде төбелі, солтүстігінде ашық дала кеңістігімен ерекшеленеді. Бұл аумақ ежелден адамдардың өмір сүруіне ыңғайлы болғанын мұнда шоғырланған көптеген археологиялық ескерткіштер дәлелдейді. Жалпы, Тажығұл аңғары шағын аумақта әртүрлі дәуір ескерткіштері тығыз орналасқан бірегей археологиялық кешен болып табылады. Қазба жұмыстары нәтижесінде қола дәуірінің қоршаулары, ерте темір дәуірінің материалдары және XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ қыстауларының құрылыс кешендері анықталды. Бұл жағдай аймақтағы қоныстану дәстүрінің бірнеше мыңжылдық бойы үздіксіз жалғасқанын көрсетеді.

Аңғар аумағында кемінде жеті қыстаудың орындары тіркелген. Олар бір-бірінен белгілі қашықтықта орналасып, табиғи су көздеріне жақын шоғырланған. Алқапта 2 қазақ қыстауында археологиялық зерттеулер жүргізілді. Тұрғын үйлердің іргетастары ірі гранит тастан қаланып, қабырғалары табиғи материалдармен тұрғызылғаны, ал ішкі кеңістігі бірнеше бөлмеге бөлінгені анықталды. Орталық жылыту жүйесі ретінде көпканалды түтін жолы бар пештердің қолданылуы қыстау тұрғындарының инженерлік шешімдерді тиімді пайдаланғанын көрсетеді. Шатыры бірқабатты болған деп болжануда: негізі – ағаштардан жасалған қатар, келесі қабат – қамыс маталары, бос орындар күлмен жабылған, соңында — топырақпен тығыздалған. Ағаш пен қамыс тұрғын үйлердің төбесін жабуға ғана емес, сонымен қатар есік табалдырығы мен есік

жақтауларын жасауға да пайдаланылған. Бұған қоса, олар мал қораларын және қысқа дайындалған шөп қорларын қоршау үшін де кеңінен қолданылған [5, с. 148].

Археологиялық материалдар – темір құралдар, тұрмыстық бұйымдар, керамика сынықтары мен фарфор қалдықтары – қыстаулардың шаруашылық құрылымын, қолөнердің дамуын және өңірлік өзара байланыстарын сипаттайды. Кейбір нысандарда ұсталық қызметтің болғанын дәлелдейтін құрал-саймандар кешені анықталды, бұл қыстаулардың тек тұрғын орын ғана емес, сонымен қатар өндірістік орталық болғанын көрсетеді.

Жабай қыстауы: жертөле типті тұрғын үй және стратиграфиялық ерекшеліктер. Ескерткіш Ақмола облысы Сандықтау ауданында, Сандықтау ауылынан солтүстікке қарай 2 км жерде, Жабай өзенінің оң жағалауындағы жайылмада орналасқан.

Қоныс аумағында керамика сынықтары мен көшпелі тұрғындардың тұрмыс-тіршілігіне қатысты басқа да материалдар көптеп кездеседі. Жалпы аумақта 9 тұрғын-шаруашылық шұңқыр (жертөле іздері) тіркелген, олар солтүстіктен оңтүстікке қарай тізбектеле орналасқан. Олардың ішіндегі ең ірісі орталық бөлікте орналасқан.

Зерттеу нысаны ретінде №8 тұрғын-шаруашылық шұңқыры таңдалып, 5×5 м көлемінде қазба салынды. Қазба барысында стратиграфиялық және планиграфиялық бақылаулар жүргізіліп, тұрғын үйдің құрылымдық элементтері – бағана шұңқырлары, шаруашылық шұңқыр, сондай-ақ ағаш қалдықтары анықталды. Табылған материалдар қатарында керамика, фарфор сынықтары, металл бұйымдар, жануар сүйектері мен тұрмыстық заттар бар.

Зерттеу нәтижесінде бұл нысан жартылай жертөле түріндегі тұрғын үйдің қалдығы екені анықталды. Құрылыста ағаш конструкциялар кеңінен қолданылған. Табылған артефактілер кешені қонысты XIX ғасырмен мерзімдеуге мүмкіндік береді және сол кезеңдегі қазақ халқының материалдық мәдениеті мен шаруашылық өмірін сипаттайды.

Ғылыми талдау нәтижесінде қазақ

қыстауларының кеңістіктік ұйымдасуында әлеуметтік стратификация белгілері де анықталды: ауқатты қыстаулар табиғи ресурстарға жақын, қолайлы аймақтарда орналасып, көлемі мен құрылымдық күрделілігімен ерекшеленеді. Осылайша, археологиялық деректер қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық құрылымын, демографиялық ерекшеліктерін және дәстүрлі мәдениетін кешенді түрде қайта қалпына келтіруге мүмкіндік береді.

Салыстырмалы ғылыми талдау. Үш нысанды салыстыру нәтижесінде бірқатар маңызды ғылыми тұжырымдар жасалды. Қазақ қыстаулары табиғи ортаға жоғары деңгейде бейімделген тұрақты қоныстар болғаны анықталды. Құрылыс барысында саман, тас және ағаш сияқты жергілікті табиғи ресурстар кеңінен пайдаланылған. Тұрғын үйлердің архитектурасы әлеуметтік және шаруашылық қажеттіліктерге сәйкес қалыптасқан. Сонымен қатар, қыстаулар тек тұрғын орын ғана емес, өндірістік-шаруашылық кешен ретінде де қызмет атқарғаны байқалады. Археологиялық деректер қазақ қоғамындағы әлеуметтік жіктелу мен экономикалық байланыстарды айқындауға мүмкіндік береді. Ал Тажығұл сияқты кешендерде ежелгі дәуірден жаңа заманға дейінгі мәдени сабақтастықтың айқын көрінісі байқалады.

Табиғи-географиялық орта және қоныстану ерекшеліктері. Зерттелген қыстаулардың барлығы табиғи ресурстарға жақын,

тіршілікке қолайлы аймақтарда орналасқан. Тажығұл аңғары – бұлақтармен қоректенетін, археологиялық ескерткіштерге бай көпқабатты кешен болса, Бозоқ II Нұра–Есіл аралығындағы стратегиялық тұрғыдан тиімді жерде орналасқан. Ал Жабай қыстауы өзен аңғарында, жайылмалық ортада қалыптасқан. Бұл нысандардың орналасуында ортақ заңдылық байқалады: су көздеріне жақындық, табиғи қорғаныс мүмкіндігі және шаруашылық жүргізуге қолайлылық. Мұндай факторлар қазақ қыстауларының қалыптасуында шешуші рөл атқарған.

Қорытынды. Солтүстік Сарыарқадағы қазақ қыстауларын археологиялық зерттеу олардың тарихи-мәдени маңызын айқын көрсетеді. Зерттелген қыстау материалдары қазақ қоғамының дәстүрлі шаруашылық жүйесін, құрылыс мәдениетін және әлеуметтік құрылымын жан-жақты сипаттайды.

Бұл ескерткіштер қазақ халқының тек көшпелі емес, сонымен қатар отырықшылық элементтері дамыған күрделі мәдени жүйеге ие болғанын дәлелдейді. Сонымен қатар, қыстауларды зерттеу қазіргі Қазақстан аумағындағы тарихи процестердің үздіксіздігін және мәдени ландшафттың эволюциясын түсінуге мүмкіндік береді.

Алдағы уақытта қыстауларды кешенді түрде – археологиялық, палеоэкологиялық, этнографиялық және тарихи тұрғыдан зерттеу бұл бағыттағы ғылыми ізденістердің жаңа деңгейге көтерілуіне жол ашады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бейсенов А.З. К.А. Акишев и вопросы изучения памятников казахского времени // Маргулановские чтения – 2019: м-лы Междунар. археол. науч.-практ. конф., посвящ. 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева (19–20 апреля 2019 г.) / Гл. ред. Байтанаев Б.А., отв. ред. Хабдулина М.К. Нур-Султан: НИИ археологии им. К.А. Акишева, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2019. С. 10–38.
2. Бейсенов А.З. Размышления у старой зимовки Абая // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Барнаул, 2020. № 26. С. 229–240.
3. Ганиева А.С., Хасенова Б.М. Коллекция находок поселения Бозок II в северной Сарыарке // Всероссийская научно-практическая конференция «Музей и наука» к 45-летию со дня основания музея «Археология, этнография и экология Сибири». КемГУ, 2021. С. 44–48.
4. Ганиева А.С., Сакенов С.К. Елорда өңірінде Бозок II қазақ қыстауының археологиялық зерттеулерінің нәтижелері // Материалы Международной научно-практической конференции «Маргулановские чтения-2023» (Алматы, 12–14 апреля 2023 г.). Алматы, 2023. С. 151–157.
5. Ганиева А.С., Сакенов С.К. Оседлая жизнь на просторах степного Казахстана: эволюция культуры и хозяйства // Маргулановские чтения-2024. Павлодар, 2024. С. 139–151. <https://doi.org/10.52967/3007-6528.2024.2.139.151>
6. Дукомбайев А.Т. Раскопки казахского поселения Саркырама: В кн. Сакральный ландшафт Сарыарки. Нур-Султан, 2020. С. 136–158.
7. Жолдасбаев С. Оседлые поселения казахов в XV–XVIII вв. Астана: ФИА им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2017. 304 с.
8. Киргизское хозяйство в Акмолинской области в 1908 г. Том III. Санкт-Петербург, 1910 г. 136 с.
9. Савельева Т.В. Формирование средневековых городов у кочевников (по материалам раскопок городища Талгар) // Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций / Отв. ред. Массон В.М. Алма-Ата: Наука, 1989. С. 432–438.
10. Тлеугабдулов Д.Т. Раскопки этнографического поселения Козыкош в Акмолинской области // Қазақстандағы археологиялық зерттеулер-2021. Астана, 2022. С. 25–29.
11. Хабдулина М.К. Этнографическое поселение Козыкош конца XIX – начала XX в. // Материалы Международной научно-практической конференции «Маргулановские чтения-2022» (Алматы, 12–13 апреля 2022 г.). Алматы, 2022. С. 9–15.
12. Шагирбаев М.С., Ганиева А.С., Сакенов С.К. Хозяйство казахов Нура-Ишимского междуречья XIX – начала XX в. (по остеологическим материалам зимовки Бозок II) // Қазақстан археологиясы 2022. № 1. С. 146–163.

Аннотация. В статье представлен научный анализ результатов археологических исследований казахских кыстау Северной Сарыарки на материалах памятников Бозок II, Тажыгул и Жабай. Рассматриваются особенности их локализации в природно-географической среде, архитектурно-планировочные решения и структура хозяйственных комплексов. Установлено, что кыстау располагались вблизи водных источников и природных ресурсов, что обеспечивало устойчивость традиционного скотоводческого хозяйства. Материалы раскопок свидетельствуют о широком использовании местных строительных материалов (саман, камень, дерево), развитых системах отопления и продуманной организации жилого пространства. Археологические находки (керамика, металл, фарфор, остеологические материалы) позволяют реконструировать хозяйственную деятельность, социальную структуру и экономические связи казахского населения XIX века. Особое внимание уделено многослойному комплексу Тажыгул, демонстрирующему преемственность заселения региона с древности до нового времени. В

результате сравнительного анализа выявлено, что кыстау представляли собой не только жилые объекты, но и производственно-хозяйственные центры.

Ключевые слова: оседлость, зимовка, кыстау, Сарыарка, строительные конструкции, поселение, казахи

Источник финансирования: статья подготовлена в рамках грантового финансирования, проект AP26100215

Abstract. The article presents a scholarly analysis of the results of archaeological research on Kazakh winter settlements in Northern Saryarka, based on the materials from the Bozok II, Tazhyghul, and Zhabai sites. It examines the features of their location within the natural and geographical environment, their architectural and spatial organization, and the structure of their economic complexes. The study establishes that the winter settlements were situated near water sources and natural resources, which ensured the sustainability of traditional pastoral economy.

The excavation materials indicate the wide use of local building materials, including adobe, stone, and wood, as well as developed heating systems and a well-planned organization of domestic space. Archaeological finds, including ceramics, metal objects, porcelain, and osteological materials, make it possible to reconstruct the economic activities, social structure, and economic connections of the Kazakh population in the nineteenth century.

Special attention is paid to the multilayered Tazhyghul complex, which demonstrates the continuity of settlement in the region from antiquity to the modern period. The comparative analysis shows that winter settlements functioned not only as residential sites but also as production and economic centers.

Keywords: sedentarization, wintering, kystau, Saryarka, building structures, settlement, Kazakhs

Source of funding: The article was prepared as part of the grant funding, project AP26100215

Бурбаева Сауле Букихановна

Кандидат педагогических наук., главный научный сотрудник Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозок»

ФОРМИРОВАНИЕ ИЕРОТОПИИ-САКРАЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА НА АРХЕОЛОГИЧЕСКОМ ПАМЯТНИКЕ «БОЗОК»: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Аннотация. Статья посвящена вопросам организации и формирования иеротопии на археологическом памятнике «Бозок» в контексте исторической ретроспекции и этнографической современности. В работе рассматриваются аспекты изучения, сохранения и популяризации исторического знания, а также проблемы взаимодействия науки и социума. В ходе исследования на основе иеротопической концепции анализируется процесс трансформации городища Бозок из средневекового сакрального объекта в современный национальный археологический парк. Через реконструкцию артефактов степной цивилизации и «всаднической культуры» выявляются новое содержание и символические образы сакрального пространства. В результате обосновывается стратегическая роль проекта музеефикации в формировании позитивной гражданской идентичности подрастающего поколения и возрождении нематериального наследия Великой степи.

Ключевые слова: Бозок, иеротопия, археологический парк, всадническая культура, историко-культурное наследие, сакрализация, степная цивилизация, историческая реконструкция.

Идея открытия Государственного историко-культурного музея-заповедника «Бозок» неразрывно связана с проектом «Сакральная география Казахстана».

Музей-заповедник «Бозок» - единственная в своем роде институция культуры на территории столицы, которая создается на базе памятника истории и культуры – раннесредневекового

городища Бозок. Средневековое городище Бозок является отправной точкой в градообразующей оси столицы, символизируя собой преемственность традиций степной цивилизации, развивавшейся на основе формирования Всаднической культуры - культурной новации эпохи палеометалла, трансконтинентальной торговой магистрали -

Великого Шелкового пути.

Бозок уникален историей своего изучения. Памятник попал в поле зрения исследователей еще в начале XIX в. Топоним «Бозок» упоминается в путевых записках горного инженера И. П. Шангина в 1816 г. С 1999 по 2014 годы на территории поселения велись исследования, которые позволили в результате международного семинара, проведенного в 2004 году на базе памятника установить его характер и датировку. Примечательно, что Бозок уже в эпоху Западно-Тюркского каганата имел характер сакрального объекта. Позднее сакральное место было включено в орбиту степного города, существовавшего как опорный пункт на трансконтинентальном торговом пути.

В 2010 году городище включают в Государственный список памятников истории и культуры местного значения Акмолинской области (постановление акимата г.Астаны от 3 июня 2010 года № 27-492 п). В этом году в соответствии с приказом министра культуры и спорта РК от 30 мая 2019 г. № 156 памятник включен в Государственный список памятников истории и культуры республиканского значения.

Реализация масштабного проекта «Бозок» в столице является первым значимым шагом в исторической реабилитации Всаднической культуры в музейном формате. Ее материальное

воплощение в виде археологического парка будет дополняться традиционными культурно-образовательными мероприятиями на основе привлечения нематериального культурного наследия в форме музейных празднеств, реконструкций обрядово-ритуальных практик и военно-спортивных игр. Все в совокупности сделает проект Бозок не просто успешной экономически-эффективной культурной институцией, но станет площадкой, способной внести вклад на влияние и формирование позитивной гражданской идентичности подрастающего поколения.

Сакральная привлекательность археологического памятника определяется руинами культового сооружения, разновременных некрополей, а также длительностью его функционирования на протяжении нескольких столетий. Символично, что памятник Бозок, обладающий значительным символическим потенциалом исторического наследия в рамках концепции генерального плана столицы установлен в качестве ориентира в композиционной оси «Запад-Восток». Историко-культурный потенциал городища способствовал его включению в 2017 году в общенациональный список сакральных объектов Казахстана и созданию 31 марта 2018 в соответствии с Постановлением Правительства Республики Казахстан (года

Фото 1. Реконструкция К.А.Акишева городища Бозок

№ 150) Республиканского государственного казенного предприятия «Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозок».

В настоящее время Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозок» ведет научно-исследовательскую, музейную и практическую деятельность по реализации уникального музейного проекта «Бозок».

Конституирующей основой, ключевым элементом в формировании сакральной пространственной среды в музейном проекте «Бозок» является раннесредневековое городище Бозок. Археологический памятник символизирует собой преемственность традиций степной Евразии, развивавшихся на основе формирования Всаднической культуры.

Материалы городища Бозок отражают историю четырех государственных образований, существовавших в средние века на территории Казахстана: Тюркского каганата (VI-VIII вв.), Кипчакского ханства (X-XII вв.), Золотой Орды (Улус Джучи, XIII-XIV вв.) и Казахского ханства (XV-XVI вв.). В VII веке на территории городища появляется тюркское святилище. В X - XII веке здесь была военная ставка или летняя резиденция, предводителя кипчакских племен. На территории памятника выявлен некрополь эпохи Золотой орды (XIII – XIV вв.), где встречаются монгольские и тюркские элитные захоронения. Недалеко от некрополя зафиксировано зимняя стоянка - кыстау XVIII-XIX вв.

Формирование сакральных пространств, обозначенное А. М. Лидовым как «иеротопия» (от «иерос» - священный, «топос» - место), наблюдается во многих уголках Земли. По понятием «иеротопия» А.М.Лидов понимает -«создание совкральных пространств, рассмотренное как особый вид творчества, а также как специальная область исторических исследований, в которой выявляются и анализируются конкретные примеры данного творчества» [1, с. 11]. Иеротопия, другими словами, - это сложный процесс формирования и организации сакрального пространства. По мнению указанного

исследователя, включает такие элементы, как материальные («архитектурные формы, священные изображения, литургическая утварь») и нематериальные объекты («обрядовые жесты, драматургия света и организация запаха, звучащее слово и воспоминания о произошедших на этом месте чудесах и знаковых событиях») [1, с. 6]. Опираясь на методологическую основу концепции иеротопии российского исследователя А. М. Лидова, а также предложенное им понятие «образ-парадигма», которые, как отметил ученый, могут успешно применяться в «исследованиях создания сакральных пространств в самых разных религиозных традициях» [1, с. 8] попытаемся показать процесс организации сакрального пространства на археологическом памятнике в исторической ретроспективе и настоящее время.

Археологический памятник «Бозок» уже в самом своем названии от гидронима «Бузукты» несет важный семантико-символический посыл, имеющий сакральное значение. Слово «Бозок» в буквальном переводе - «небесные стрелы» в переносном - означало в ранний период истории тюрков «правое крыло войска», «старшее племя», «внутреннее племенное объединение» [2, с. 24]. В мифологии огузов Огуз-каган - герой-прародитель между тремя старшими сыновьями от брака с небесной девой: Гюн, Ай и Йилдыз разломал и разделил посланный ему небом лук. Поэтому потомки старших сыновей Огуз-кагана по его повелению получили название «бузук» (что значит «ломать на части») [3, с. 240]. «Бузуки правого крыла пользовались большими привилегиями (по сравнению с учуками) при «избрании» верховного хана...» [2, с. 25]. Так название городища «Бозок» исторически восходит к племенной номинации раннего периода в истории становления тюркского эля и тюркской государственности, и представляет собой обозначение восточных пределов в административно-территориальном разделении ранних тюркских государственных образований. В XI-XII веке племенная группа огузов «Бозок» расселилась в Малой Азии и на Ближнем Востоке и дала начало ведущим

Фото 2. Святилище - первый культовый объект средневекового городища Бозок. Реконструкция

правлящим династиям Османов и Зулькадаров в Западной Азии. На территории Евразии известны одноименные с Бозоком топонимы. В долине реки Сырдарьи (Бузук кала) [Толстов, 1962, с. 311] и на территории Турции (Бозок - исторический предшественник провинции Йозгат в центре Турции). Так, топонимический ряд: гидроним «Бозок», астионим «Бузук кала», административный хороним «Бозок» отражают пути продвижения ранних тюркских племен из Центральной Азии в Малую Азию. Название городища «Бозок» и его история благоприятствует отражению в экспозиции археологического парка Тюркского фактора и представлению исторического единства тюрков, а также преемственность в культуре степной Евразии.

Археологические исследования городища Бозок позволили определить на его территории сакральные объекты. Известный казахстанский археолог К. А. Акишев, исследовавший Бозок, ставший его любимым детищем [5, с. 10], определил его «функциональное назначение и этнокультурную принадлежность» [5, с. 10] и тип. Бозок в средние века - это «город

типа ордакент - сезонная административная резиденция правителя, возникшая на священном месте» (подчеркнуто С.Б.) [6, с. 23-24], не только крупный политический, ремесленный и торговый, но также и культовый центр (подчеркнуто С.Б.) Приишимья [6, с. 17-23].

Его планиграфическая характеристика, оставленная огузо-кыпчаками [7, с. 17], во многом аналогична «средневековым городам степной части Восточной Европы (городища Хазаркала, Биляр), северо-восточной Болгарии (Плиска, Гарван), Монголии (Ден-Терек, Могой), и Тувы (Межегей, Элегест) и обусловлена сходством «эконий и хозяйственно-культурным типом в эпоху «великого оседания» евразийских кочевников» [7, с. 23]. В своей статье, посвященной семантике планиграфии городища К. А. Акишев, основываясь на анализе ключевого признака - композиционном размещении сооружений центральной части памятника, подчеркнул его «особый смысл, код, посланный нам строителями Бозока».

Ученый неоднократно отмечает сакральное

значение памятника [7, с. 24]. Так, К. А. Акишев подчеркивает, что наряду с военно-административным значением городище выполняло в духовной жизни населения роль святыни, «куда приходили на поклонение, устраивали праздники и тризны» [7, с. 24], «народные игры и состязания» [7, с. 17].

Таким образом, в истории памятника применение иеротопии, как особого вида творческой деятельности, отмечается уже в эпоху раннего средневековья.

И, если в средневековье Бозок являлся местом поклонения и паломничества [7, с. 24], то создание на прилегающей к нему территории современного музейного комплекса позволит по-другому взглянуть на творческий процесс сакрализации.

Что такое сакрализация сегодня? Как иеротопия станет основанием для продвижения культурного продукта? Какое значение иеротопия может сыграть в процессе создания культурной институции? Творческий коллектив Государственного историко-культурного музея-заповедника работает над этими вопросами, опираясь на понимание иеротопии как особого способа видения культуры, позволяющего «осознать существование особого пласта культуры, который состоял из множества конкретных проектов, подлежащих детальной реконструкции» [1, с. 34], как «подход, дискурс, тип мышления... исследовательский метод, рабочий инструмент, для освоения которого требуется изучение, а еще лучше, опыт использования» [8, с. 64].

Иеротопический замысел музейного проекта «Бозок» предполагает его реализацию в виде реконструкции городища Бозок и воссоздания в археологическом парке поселения в натуральную величину.

Историческая реконструкция поселенческого комплекса будет дополнена «живыми» реконструкциями элементов нематериального культурного наследия. Именно они станут ведущими образами-парадигмами музейного проекта «Бозок», способными представить собирательный, многоликий и яркий образ Всаднической культуры степного пояса Евразии. Для этого

будут использоваться сюжеты в тюркской мифологии и фольклористики – еще один значимый для творческого коллектива музея источник.

Экспозиция поселения будет опираться на использование двух музеологических подходов: респонсивного и традиционалистского [9, с. 260]. Воссоздание исторической атмосферы определенной эпохи в формате эвокативных экспозиций, конкретного образа и стиля жизни – вот наша главная задача [9, с. 260]. Доминирующим фактором для нас является степень конкретности. Важно для участников историко-культурного, архитектурного проекта сделать экспозицию археологического парка пространством погружения или экспозицией первичного опыта [1, с. 265]. Экспозиция археологического парка предусматривает применение принципа реконструкции «овеществленной культурной среды» - т.е. создание поселенческого комплекса с близким аутентичному интерьеру жилищ, святилищ, кузниц, гончарной мастерской и т.д. Вся эта работа будет основываться на археологические реконструкции отечественных ученых. Предполагаем применить в экспозиции археологического парка создание так называемых исторических и утилитарных стилизованных обстановок (по теории Флеминга) [1, с. 267].

Воссоздание исторической атмосферы определенной эпохи, конкретного образа и стиля жизни, идея о непрерывности и многомерности человеческой культуры в степном поясе Евразии - основополагающие принципы музейного проекта «Бозок».

Итак, на примере археологического памятника Бозок отчетливо определяются два периода в творческом процессе формирования и организации сакрального пространства: средневековый период (VII-XVI вв.) и современный период (2017-2019 гг.). Сакрализация памятника в эпоху средневековья и в настоящее время имеет качественные отличия. Сакрализация в эпоху средневековья определялась ценностными установками и религиозными предпочтениями того времени. Современный этап в формировании сакрального пространства на прилегающей

к памятнику территории не является чем-то новым. В наше время «как и во всем мире, множество значимых археологических памятников являются местом паломничества так называемых «неоязычников», «эзотериков», «космоэнергетов», националистически настроенных группировок, пытающихся по-своему переосмыслить историю, и просто людей, жаждущих чуда, желающих увидеть необычное в окружающей их реальности: ситуация обычная для эпохи постмодерна. Эта судьба постигла известные памятники археологии в Великобритании, Турции, Мексике, Египте и других местах земного шара» [10, с. 149].

Иеротопия применительно к музейному проекту «Бозок» имеет целью изучение, сохранение и популяризацию культурного наследия Великой степи, чтобы посетитель, погружаясь в атмосферу музейного комплекса, получил не только новые знания о своих корнях, но обрел устойчивую почву под ногами. Он получит возможность увидеть многоликий и яркий мир Степной цивилизации, прикоснуться, прочувствовать и погрузиться в культуру, где небеса, земная твердь, флора и фауна, человек - все представляется гармоничным целым, живым и имеющим право не только на воссоздание исторической памяти, но и на преклонение и почитание.

Таким образом, иеротопия-каклюбойдругой творческий процесс позволит создать не только материальное воссоздание археологических

памятников в виде реконструкции городища Бозок и археологического парка, но и организовать пространство, где воспроизведение памятников в гармонии с нематериальным культурным наследием проявят то самое нужное для современного человека - священное. В качестве сакрального в музейном проекте рассматривается культурное наследие, именно оно будет проявлено в экспозиции под открытым небом. Репрезентация наследия даст по-новому подойти к концепции иеротопии Бозока.

Помимо концептуальных подходов иеротопии будет использована структура «географии восприятия». Она предусматривает «анализ состава образов; зависимости их содержания от особенностей индивидуума, его системы ценностей и психологической ориентации; изучение индивидуальных и стереотипных представлений пространства; изучение комплекса процессов познания среды индивидуумом; изучение смысла и ценности места» [11]. Применение подходов «географии восприятия» с успехом применяются в музейном проекте «Бозок».

В условиях глобализации важно сохранять национальную культуру, не растворяясь в унификации. На заседании национального курултая в Атырау (в 2024 году) Глава государства подчеркнул: «Для уверенного движения вперед мы должны в полной мере осознать масштаб национальной истории, оберегать и продвигать свое культурное наследие».

ЛИТЕРАТУРА

1. Лидов А.М. Иеротопия. Пространственные иконы и образы-парадигмы в византийской культуре / Алексей Лидов. - М.: Дизайн. Информация. Картография: Троица, 2009. - 352 с.
2. Агаджанов С.Г. К этнической истории огузов Средней Азии и Казахстана // Известия АН Туркменской ССР. Сер. общ. наук. 1977. № 4. С. 23-31
3. Басилов В.Н. Огуз-хан // Мифы народов мира. Т.2. М., 1997. - С. 240.
4. Толстов С.П. Города гузов (Историко-этнографические этюды) // Советская этнография. 1947. № 3. - С.55-102.
5. Бозок в панораме средневековых культур Евразии: Материалы Международного полевого семинара. - Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 2008. - 208 с.
6. Акишев К.А. Городище «Бозок»: семантика планиграфии и функции // Бозок в панораме средневековых культур Евразии: Материалы Международного полевого семинара. - Астана, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 2008. - С.13-19.

7. Акишев К.А. Предварительные итоги раскопок средневекового городища Бозок // Бозок в панораме средневековых культур Евразии: Материалы Международного полевого семинара. - Астана, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 2008. - С.20-24.
8. Охочимский А. Д. Иеротопия как принцип и инструмент // Новые иерусалимы. Иеротопия и иконография сакральных пространств / Ред.-сост. А. М. Лидов. – М.: Индрик, 2009. – С. 61–71.
9. Ван Менш П. Коммуникация: язык экспозиции // Вопросы музеологии. - 2014. - № 1(9). - С. 254-272.
10. Куприянова Е.В. Поселение Аркаим и популяризация археологии на Южном Урале (к вопросу о проблемах взаимодействия науки и массового сознания) // Этнографическое обозрение. 2014. № 5. - С. 146-161
11. Угаев М. Аркаим: виртуальный мир неоязычников // Степи и лесостепи Зауралья: материалы к исследованиям. - Челябинск: Крокус, 2006. - С. 176-183 [Электронный ресурс]: http://www.arkaim-center.ru/science/nashi-publikacii/virtualnyi_mir_neoyazychnikov/ (дата обращения: 11.08.2019).

Аңдатпа. Мақала тарихи ретроспекция мен этнографиялық заманауи тұрғыда «Бозок» археологиялық ескерткішінде иеротопияны ұйымдастыру мен қалыптастыру мәселелеріне арналған. Жұмыста тарихи білімді зерделеу, сақтау және танымал ету мәселелері, сондай-ақ ғылым мен қоғамның өзара іс-қимыл проблемалары қарастырылады. Зерттеу барысында Бозок қалашығының ортағасырлық сакралды нысаннан заманауи ұлттық археологиялық саябаққа айналу процесі иеротопиялық концепция негізінде сарапталады. Мұндағы «атқа міну мәдениеті» мен далалық өркениет жәдігерлерін реконструкциялау арқылы киелі кеңістіктің жаңа мазмұны мен символдық образдары айқындалады. Нәтижесінде, музейлендіру жобасының өскелең ұрпақтың оң азаматтық бірегейлігін қалыптастырудағы және Ұлы Даланың материалдық емес мұрасын жаңғыртудағы стратегиялық рөлі негізделді.

Түйін сөздер: Бозок, иеротопия, археологиялық саябақ, атқа міну мәдениеті, тарихи-мәдени мұра, сакрализация, дала өркениеті, тарихи реконструкция.

Abstract. The article is devoted to the organization and formation of hierotopy at the «Bozok» archaeological site within a historical retrospective and ethnographic contemporary context. The study examines the aspects of research, preservation, and popularization of historical knowledge, as well as the problems of interaction between science and society. Based on the hierotopic concept, the research analyzes the transformation process of the Bozok settlement from a medieval sacred site into a modern national archaeological park. Through the reconstruction of artifacts from the steppe civilization and the «equestrian culture», the new content and symbolic images of the sacred space are identified. As a result, the strategic role of the musealization project in forming a positive civic identity of the younger generation and reviving the intangible heritage of the Great Steppe is substantiated.

Keywords: Bozok, hierotopy, archaeological park, equestrian culture, historical and cultural heritage, sacralization, steppe civilization, historical reconstruction.

Игорь Прохоров

Кандидат исторических наук., журналист,
автор и старший корреспондент газеты
«Казахстанская правда»

ОТКРЫТИЕ ГОРОДИЩА БОЗОК: НАУЧНЫЙ ВКЛАД Л. Ф. СЕМЕНОВА (К 125-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ)

Аннотация: В статье рассматривается деятельность Леонида Федоровича Семенова - основателя первого Акмолинского краеведческого музея. На основе биографических данных и полевых отчетов анализируется его роль в выявлении средневекового городища Бозок и организации экспедиционной деятельности в 1920-е годы.

Ключевые слова: краеведение, Акмолинск, Бозок, Л. Ф. Семенов, археологическая разведка, музейное строительство, Сарыарка.

Современная история Астаны тесно связана с изучением культурного ландшафта Сарыарки, начатым в первой четверти XX века. Важную роль в фиксации древних памятников региона сыграл Леонид Федорович Семенов (1899–1980) - краевед, чья деятельность заложила фундамент музейного дела в Акмолинске. В 2026 году исполняется 125 лет со дня его рождения, что актуализирует анализ его научного наследия.

Л. Ф. Семенов родился в купеческой семье, окончил реальное училище в Петропавловске. Его профессиональное становление пришлось на период Гражданской войны. Будучи мобилизованным в Белую армию, Семенов при первой возможности перешел на сторону красных. В 1921 году после демобилизации

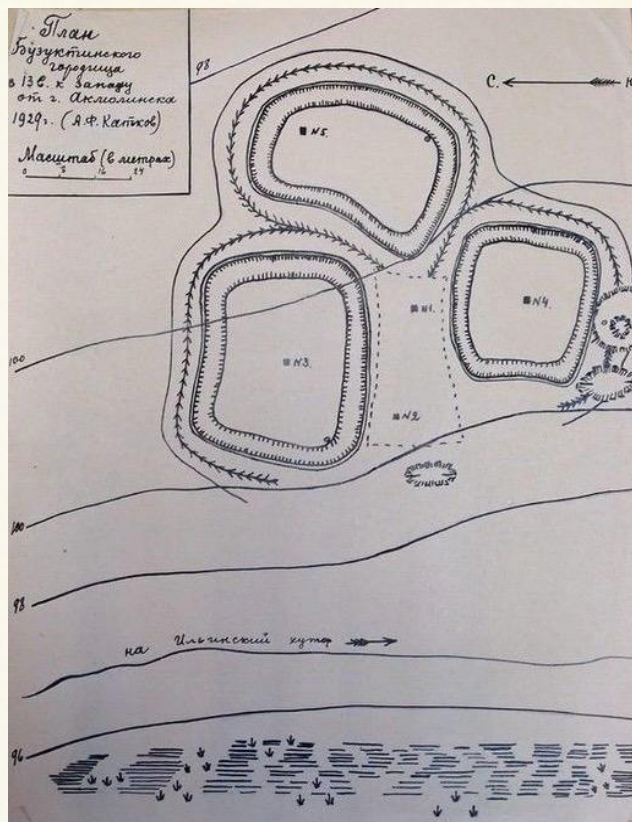
(причиной которой стало слабое зрение) он вернулся в Акмолинск.

В 1923 году Семенов инициировал создание первого в городе историко-краеведческого музея. Условия формирования фонда были крайне тяжелыми: уездный отдел образования выделил на эти нужды всего семь рублей. Несмотря на отсутствие государственного финансирования, Семенову удалось собрать первичную коллекцию, включавшую артефакты от эпохи неолита до предметов быта кочевников.

Одним из главных достижений Л.Ф. Семенова является обнаружение и первичное описание городища Бозок (в его отчетах - урочище Бузукты). Систематические разведки в этом районе он начал в 1928 году.

Леонид Федорович Семенов (1901–1986)

План Бузуктинского городища. Семенов Л.Ф.

Городище располагалось в 13 верстах к западу от Акмолинска на восточном берегу озера Бузукты.

В полевых дневниках Семенов зафиксировал структуру объекта, состоящего из трех площадок на естественном возвышении. Он описал их как несколько неправильные прямоугольники со средним размером около 23 метров в поперечнике, обнесенные земляными валами. Важным археологическим маркером стали находки обломков темно-серого каленого кирпича на склонах насыпей.

Особое внимание краевед уделит гидрологической системе. В 70 метрах к северу от городища им были обнаружены продолговатые ямы и остатки арыка, тянувшегося к озеру. Семенов первым предположил наличие здесь древней ирригационной системы. Позднее, в 1950-х годах, данные схемы стали основой для работ академика Алькея Маргулана, который официально включил Бозок в научный реестр памятников Казахстана.

В 1927 году Семенов организовал масштабную краеведческую экспедицию.

Средства в размере 340 рублей были собраны путем частных пожертвований горожан. На эти деньги была арендована подвода у местного предпринимателя Игишева. За семь месяцев участники преодолели маршрут протяженностью около 1500 километров, охватив территории Ерейментау, Актау и Караганды.

В ходе этой поездки были зафиксированы уникальные объекты: курганы с каменными выкладками («дорожками») и каменные прямоугольники в районе сопок Жаман-Коянды. Материалы экспедиции получили положительную оценку Академии материальной культуры (Ленинград), что позволило Семенову в 1929 году провести совместные раскопки с омским археологом Левановой.

В музейный фонд Акмолинска благодаря усилиям Семенова поступили ценные экспонаты: неолитические кремневые орудия; средневековые кольчуги; сабля султана Абулмамбета Валиева с золотой рукоятью.

Семенов также проводил спасательные археологические работы в ходе

индустриального строительства, в частности, при прокладке железной дороги Боровое — Акмолинск. В районе села Филипповка им были исследованы курганы с захоронениями всадников и древней керамикой.

Научное наследие Л. Ф. Семенова определяется не только собранными коллекциями, но и сохранением преемственности в изучении Сарыарки. Его переписка с ведущими археологами

страны (Агеевой, Кадырбаевым, Кузьминой, Маргуланом) продолжалась до 1970-х годов. Благодаря его прозорливости была сохранена историческая идентичность региона, что позволило современным исследователям детально реконструировать историю городища Бозок. Деятельность Семенова является примером гражданского и научного энтузиазма, заложившего основу современного музейного пространства столицы.

Аңдатпа: Мақалада Ақмола өңіріндегі алғашқы өлкетану музейінің негізін қалаушы Леонид Федорович Семеновтың қызметі қарастырылады. Өмірбаяндық деректер мен далалық есептер негізінде оның Бозок ортағасырлық қалашығын анықтаудағы және 1920-жылдардағы экспедициялық қызметті ұйымдастырудағы рөлі талданады.

Түйін сөздер: өлкетану, Ақмолинск, Бозок, Л. Ф. Семенов, археологиялық барлау, музей ісін қалыптастыру, Сарыарқа.

Abstract: The article examines the activities of Leonid Fedorovich Semenov, the founder of the first Akmolinsk local history museum. Based on biographical data and field reports, his role in the identification of the medieval settlement of Bozok and the organization of expeditionary activities in the 1920s is analyzed.

Keywords: local history, Akmolinsk, Bozok, L. F. Semenov, archaeological survey, museum development, Saryarka.

Төлегенұлы Қажымұрат
Гуманитарлық ғылым магистрі

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНДЕ КЕЗДЕСЕТІН «ТУ», «БАЙРАҚ», «ЖАЛАУ» ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ¹

Аңдатпа. Байрақ, ту, жалау ұғымдарын зерттеу және олардың мәнін ашу - бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Қазақтың тулары сақ, ғұн және түркі дәуірлерінен жалғасқан дәстүрдің көрінісі болып табылады. Сонымен қатар, ту ұстау, ту көтеру, ту кеңесі сияқты ұғымдарды қайта зерделеу маңызды. Бұл түсініктер қазақ фольклорында айқын көрініс тапқан. Мақалада аталған ұғымдардың ерекшеліктері мен қолданысы қарастырылады. Бір жағынан, ту - мемлекеттің басты рәміздерінің бірі әрі әскерді бастап, оның рухын көтеретін киелі нышан. Ту ұстаған батыр - батырлардың батыры саналған. Мұндай адамдар «тушы» деп аталып, арнайы кеңесте іріктелген. Кейін тулар батырдың өзінде сақталып, ұрпақтарына мұра ретінде берілген. Мысалы, Қабанбай батыр, Бөгенбай батыр, Ер Жәнібек батырлардың тулары болғаны белгілі.

Кілт сөздер: ту, байрақ, жалау, әскери жүйе, қазақ хандығы, батырлар институты, ту ұстау дәстүрі, ту кеңесі, фольклорлық деректер, этнографиялық зерттеу

Қазақ тарихындағы әкімшілік-саяси құрылымда әскери жүйе әр қашан алдыңғы орында тұрды. Талай шайқастар мен жорықтарда темір құрсауланған атты әскер жауға күйрета соққы берді. Кез келген соғыста жеңіске жетелейтін, әскер немесе жасақтың туы мен ту ұстаушысы болды. Ту соғыстың тактикалық белгісі ғана емес жауыңгер сарбаздарға жеңіске жетуге рух

беретін қасиетті құрал ретінде көрініс тапты. Сондықтанда ту, байрақ қазақ халқы үшін киелі саналды.

Ұсынылып отырған мақалада, алдағы уақытта «Көне Бозоқ қалашығындағы археологиялық қазба жұмыстары негізіндегі ашық аспан асты ұлттық саябағында» орналасатын «Сапар орталығының» ішінде Қазақ хандығы музейінің экспозициясын

¹Мақала «Бозоқ менің жүрегімде»: белгілі қазақстандық ғалым-археолог Марал Хабдулинының 70 жылдығына арналған мақалалар жинағы. – Нұр-Сұлтан, 2021. – 264–275 бб.

Сурет 1. Жалау. А. Байтұрсынов. Жаңа әліппе. 1927 жыл. Қызылорда [14, 55-56 б.]

жасақтау қарастырылуда. Жошы Ұлысы мен Қазақ хандығы аралығындағы кезеңді музейлендіру жұмыстарын жүргізу үшін ғылыми ізденіс жасау басталған болатын. Ұсынылып отырған мақала осы ізденістер барысында туындаған ойлардың шағын бір көрінісі.

Тарихымызда ту, байрақ, жалау сөздері жиі кездеседі және олар қазіргі күнге дейін үзілмей сақталған. Біздіңше бұл ұғымдар қолданыс аясы және түсінігі жағынынан тарихи-этнографиялық маңызы зор және сан-алуан сондықтан, әлі толық зерттеліп үлгермеді деп ойлаймыз. Дегенмен, бұл салада отандық ғалымдардың біршама тиянақты зерттеулері бар. Орлардың қатарына: Н. Атығаев, Н. Әлімбаев, Х. Ахметжан, А. Ш. Бимендиев, А. Омаров т.б. жатқызамыз.

Қазақтың халық ауыз әдебиеті, мақал-мәтелдер, даналық-нақыл сөздер мен оны зерттеушілердің еңбектерінде осы мәндес сөздерді жиі кездестіруге болады. Мемлекеттік биліктің үлкен белгілеріне оның туы немесе байрағы болу маңызды болып табылады. Бізге жеткен қазақ мақал-мәтелдерінде: «Туған жерге туың тік» [1, 4 б.], «Ұл-орнындағы ту, Қыз-ұшатын ку (аққу)» [1, 54 б.] немесе «Ұл-орнықты алтын ту, Қыз-айдыннан ұшатын ку» [2, 268 б.], «Жақсы ұл елдің туы» [1, 57 б.], «Ақ

жалау барда «малым бар» деме, Әзірейіл барда «жаным бар» деме» [2, 268 б.] - сонымен қатар, «ту ұстар», «ту тігу» сияқты сөздерді жиі кездестіреміз. Қазақтың әскери ісі тарихын зерттеуші ғалым Х. Ахметжанның айтуынша «байрақ», «ту», «жалау» үшеуі үш түрлі мағынаны білдіреді. Яғни «Шығуы жағынан ерте пайда болғаны байрақ, одан кейін ту, ең соңғы пайда болғаны-жалау» - дейді [3, 190 б.].

Байрақтың қолданылуы ерте болғаннан сонда ол туралы мағлұматтарда аса көп емес. Х. Ахметжанның «Жараған темір кигендер...» атты монографиясында: «Байрақ» дегеніміз - хандық биліктің, әскери лауазымның, батырлық дәреженің символдық белгісі, жеке адамдардың белгісі. Бұл белгі патшалар, әскербасылар жүрген жерде көтерілген. Қолбасшылар бұл байрақтармен шайқаста түрлі тактикалық белгілер беріп, айқасты басқарып отырған. Түркі тілдерінде бұндай ағаш сапқа тағылған, бекітілген дәреже белгілерін «байрақ» немесе «мунджук» деп атайды. Ал, байрақты алып жүруге тағайындалған адамдарды «байрақшы» («байрақдар») деп атаған көрінеді» [3, 186 б.] деп байрақ сөзіне анықтама береді. Дегенмен халық аузында «Батырдан кеңес сұрасаң, қылыш, мылтық, байрағын айтар» дегейді және «Бөрілі байрақ астында, бөгеліп көрген жан емес» деген өлең жолдары қазақ әдеби шығармаларда кездеседі. Байрақ туралы «Түрік тілдерінің сөздігінде»: «Байрақ желпілдеді; Байрақ сабының ұшындағы шашақтары желпілдеді» [4, 289 б.] сонымен қатар, «Таңұқ, Таңиқ» соғыста найзалардың, байрақтардың басына тағатын жібек белгі» [4, 491 б.]. Бұдан түсінгеніміз байрақтың басына жылқы қылынан немесе теріден жасалған шашақтар тағылатынын, әр түрлі түсті арнайы жібек белгі тағылатын білуге болады. Келесі өлең жолдарынан Байрақтың жанына қосымша мата ілінгені, яғни бұл жердегі «байрақтың желбіреуі» деп отырған оның үлкен көлемде болғанын білдіреді. «Байрақты ту» (Байрақ пен тудың элементтері біріккен күрделі түрі) осыдан пайда болуыда мүмкін. Өлеңде: Сонымен қатар, «Қызыл байрақ желбіреп көтерілді; Қара топырақ шаң-тозақ

шықты» [4, 251 б.] деп кездеседі.

Енді, ту дегенге келсек. «Айбын энциклопедиясында»: «Ту - әскери бөлімнің рәмізі. Ту найза немесе басқаша бейнелер түріндегі металл ұштығы бар ағашқа бекітіген белгілі бір өлшем мен мата жыртысынан тұрады. Көшпелі халықтарда (сақ-скифтер, ғұндар, түркілер, т.б.) Туды жауынгерлік рухтың белгісі ретінде ерекше құрметтеген. Ту үлкен матадан түсті желек түрінде жасалып, найзаның басына байланып көтерілген. Жауынгерлерге күш беріп қорғау үшін оларға киелі белгілер (жыртқыш аңдар мен айдаһардың басы, кейіннен ай, Құран аяттары) салынды. Ту әскердің киесі саналғандықтан, шайқас кезінде оны ұстау ең батыр адамдарға тапсырылған» [5, 751-752 бб.] деп туға қысқаша сипаттама береді. Ал, «этнографиялық сөздікте» біршама толық мәлімет алуға болады онда: «Тудың желегі әдетте үш бұрышты, төрт бұрышты немесе трапеция түрінде пішінде жасалып, желектің негізгі бөлігінде түсті матадан жасалған бірнеше (бір, екі, үш) таспалар түрінде ту құйрықтары бекітілді. Тудың басына кейде қосымша элементтер ретінде матадан таспадан, аттың қылынан, аңның құйрығынан жасалған байрақтар тағылды. Байрақтың тағылуы тудың дәрежесінің жоғарылығын көрсетті. Тудың дәрежесіне байланысты біреу немесе бірнешеу болуы мүмкін [6, 445 б.] Сонымен қатар, туды «туғ» депте аталғанын байқаймыз.

Ту ұстау тек мыңбасылар, түменбасыларға тиесілі. Ондай адамдар ерлігі асқан, танымал баһадүр болуі міндетті болды. Ту көтеретін адамды «туғшы» (тушы) деп атаған. Соғыс алдында ту ұстауға аранайы «ту кеңесі» жиналып, әр рудан ту алып жүруге лайықты деп таныған батырлар ұсынылған. Жиын барысында бәріне танымал батырды таңдап соған ту «ұстаудың жолы» беріліп, бата айтылды. Көп жағдайларда соғыс біткен соңда ол ту атадан балаға мұра болып қалды. Ту берудің және тушыны тағайындау туралы «Барақ батыр» жырында толық көруге болады:

Ортасында тұрады.»

«Әлім менен Байұлы

Ту кеңесін біткеріп,

Бараққа жолды береді.» [7, 4 б.]

Туды батыр, ер адамдар ұстайлыны туралы шежірелік жырларда кездеседі:

«Тарихта осылай ел туыстары,

Талай ер батырлықпен ту ұстады» [8, 18 б.] Сонымен қатар, «ту байлау» түсінігі жағдайға байланысты әр жерде әр түрлі қолданылуы мүмкін. Ту ұстаушы батыр жылқының үстінде туды өз ыңғайына қарай қанжығасына, тақымына қыстырып етігіне байлап үзеңгіге басып отыруы мүмкін немесе туды жақсылап байлап атты адамға орнатады. Бұл туралы жырда:

«Көп әскер көз қорқатын келді жетіп,

Ту байлап, тұлпар мініп екпіндетіп.» [8, 46 б.] Сонымен қоса Шалкиз жырауда «ту байлау» тіркесерін кездестіреміз:

Туырлықсыз қара үйге

Ту байламақ не керек! [9, 40 б.] Мұнда жырау біздіңше «ту байлаудың» ерекше статусын байқатып отыр. Туды кез келген үйге байлауға болмайтыны, оның қайсеті жоғары екенін ал, ер жігіт жалғыз болса, артында туған ағайыны мен елі жоқ болса, ол қанша жауға шапқанымен батыр емес. Батырдың жанашыры оның елі. Бір жағынан жырда жыраудың өкінішіде байқалады.

Ақтамберді жырау (1675-1768) жырындағы:

«Жауға шаптым ту байлап,

Шепті бұздым айғайлап» [9, 61 б.] деген шумақтарында ту жаудың шебін бұзуға, жеңіске жеткізуде ерекше орны бар екенін, желбіреген тудан сарбаздардың рухтанып, күш алып «ұрандатып» жау әскерін талқандауын білдіріп отыр. Яғни жауды жеңуге үлкен мотивация береді.

Дулат Бабатайұлының (1802-1871) «Сүлейменге» атты арнау өлеңінде ту ұстау үшін тушының астына мінген тұлпарының жаратылуы немесе сай болуы, бапталуы маңызды екенін байқаймыз. Жырда:

Ту ұстап, тұлпар жаратпай,

Алдынан топ таратпай,» [9, 202 б.] -деп айтқан жолдардан байқаймыз.

«Ту ұстау» және оны көтеріп жүру батырлардың батырының қолынан ғана келді. Ондай адамдар батырлардың ішінен іріктелініп алынды. Себебі ту ұстаудың жауапкершілігі жоғары. Соғыста тудың құлауы ол – әскердің

жеңілуі, ал әскердің жеңілуі сол мемлекеттің немесе елдің болашақ тағдырымен тікелей байланысты. Батырдың үлкен борышы елін қорғау, төмендегі жырда «ту жықпау» туралы былай деп өтеді:

Оң қолын Құдайкелдінің оқ үзгенде,
Ту жықпай, сол қолымен жүре берді.

Ерлікпен сол қолымен туды ұстап,

Аталды «Солақай» деп содан бері. [8, 154 б.]. Батырдың «лақап ат» алуында оның ерлік істерімен тікелей байланысты болып отырды. Оның істеген ерлігі ауыздан-ауызға тарады. Жанақ ақынның (1770-1856) «Рүстем төреге айтқан сөзінде» тудың құлауы мемлекеттің құлауымен бірдей екенін байқататыны жайында кездеседі. Жырда: «Хан тағы төңкеріліп, ту құласын» [9, 155 б.].

Біздіңше «ту ұстау» және «ту байлау» соғысқа байланысты: жорыққа аттануды, ерлік жігерлік, жаулап алушылық, рухты көтерілу, жігерлендіруді білдірсе, екінші жағынан: батырлық, басқарушылық, мемлекеттік биліктің рәмізін білдіртеді.

Тудың жығылуы соғыстың аяқталуы, қарсы жақтың жеңілгені немесе жеңгенін білдірген. Ту ұстаған батырды аттан құлату үлкен ерлік болған. Бұл туралы жырда:

Ту көтерген батырын

Ат көтіне құлатты. [10, 210 б.] деп кездессе енді бірде:

«Шеп бұзып, ту құлатқан батыр құрып,

Тебінгі сауған ұры ер болған кез» [9, 162 б.] деп кездеседі.

Біздіңше соғысқа шығатын әскерде негізгі ту біреу және қосымша белгі беретін жалаулар болды. Оны Бұқар жыраудың (1668-1781) өлеңінен байқауға болады. Онда:

Жетінші тілек тілеңіз,

Желкілдеген ту келіп [9, 82 б.].

Тудың түсі әр түрлі болып кездеседі, елді билеген хандық әулеттің ұстанымына байланысты өзгеріп отырды. Кейде әулеттер біріккен жағдайда әр түрлі түстегі тулар бірігетін кездерде болды. Бұл туралы Қ.Халид «Тауарих хамсада» кеңінен тоқталады:

«Ишм (Есім) хан ұзын бойлы, денелі кісі болған соң «Еңсегей бойлы ер Есім» деп дәріптеледі екен. Орыс ханның қызыл туы осының қолында қалған.

Сығай ханның екінші әйелінен екі ұлы бар: Сейітқұл және Оннан хан. Бұл Оннан батыр болып, қызыл ту астынан шығып, өзінше дербес ақ ту көтерген. Ақ тулы төрелер қайда жүрсе де Оннан тұқымы болып есептеледі. Ишм хан ұлы Жәңгірхан, ұлы Тәуке хан бір әйелден жеке. Мұның ұлы Полат хан, ұлы Әбілмәмбет хан, ұлы Әбіл Файз хан қызыл тулы төрелердің бабасы.

Жәңгір ханның екінші әйелінен Аула, Бақи деген екі ұл болып, Ауладан Абылай хан туған. Жас кезінде жау қолына түсіп, тағы бір шапқыншылықта қазақ қолына түсіп, үйсін Төлебидің түйешісі болып жүрген. Содан соң, туысы Полат хан өз қолына алған да, соңынан Полат баласы Әбілмәмбетке қызыл ту беріп, өз орнына қойып, Абылайға жасыл ту беріп, кейбір тайпаларға уәли (басшы) қойған. Соңынан Абылай хан өз қабілетімен Орта жүздің бәріне, ұлы жүздің көбіне, кіші жүздің біразына ие болып, жалпы төре атаулыдан басым келген себепті, үш жүздің ханы деп аталған. Жасыл тулы төрелердің бабасы болады. Білетіндер осы үш тудың бәрі Орысханнан, дейді, бірақ мағынаға қарай орданы есепке ала отырып Сарай хандары қызыл ту, Шағатай әулеті ақ ту, Укудай әулеті көк тумен дараланып, кейіннен бұл жағдай да ұмытылып, жақын аталары Оннан мен Абылай ханға жеткізіп (ту тарихын) айтады, яғни бұлай да Орысхан нәсілінен есептеледі» [11, 103-104 бб.].

Қ.Халидке сүйенсек Орыс хан әулетінен тараған қазақ хандарында: қызыл, жасыл, ақ ту болды, әрі алғашқы қазақ тулары қызыл, одан соң жасыл, кейін ақ түсте болған. Халық аузында кездесетін «Абылайдың ақ туы» деген ұғым бар. Меніңше бұл әлі зерттуді қажет етін тақырып.

Қазақ жырларында ту ұстаған батырлар жайында, олардың айбынды жорықтары туралы көп айтылады. Солардың бірі «Жантай батыр» жырында:

Ақ туы көк аспанда желкілдеген,

Қалың қол қаптағанда көз көрімнен, [7, 252 б.]

сонымен қоса:

«Ту ұстап, тұлға болған сан ғасырға

Қор құйған сом алтындай салмақтары.

Ақ тулы Қабанбай мен ер Бөгенбай,
 Үріккен Құбажонның қалмақтары» [8, 79 б.] деген жолдардан ту ұстаған батырдың ел бастауы, сол арқылы мәртебесінің өсіп, атақ-даңқының артуы көрініс табады. Бір жағынан ту тек батырдың даңқын ғана асқақтатып қоймай, қара халықтың үміті, бағыт-бағдары, қорғайтын қасиетті «тұмары» іспеттес көрініс табады. Кей жырларда «Алла деп» ұрандап жауға шабу, «Пайғамбардың ақ ту» ұғымдары кездеседі. Ол туралы жырда:

Көтеріп мәртебесін ықылас беріп,

Ақ туын Ғақашаға беріп еді. [10, 165 б.]
 Мұндағы ту ұстаушы «Ғақаша» деп отырған адам пайғамбар Мұхаммедтің (с.ғ.у) ең сенімді ер жүрек сахабасы еді. Тудың діни-ғұрыптық ерекшелігін байқауға болады.

Туды тек батырлар ұстамағанын ел басқарған билерде болғаны туралы төмендегі жырда Төле би бабамыздың ақ туы болғаны жөнінде мәлімет береді. Жырда:

Жалауы белгіленді ақ ту болып [10, 163 б.].

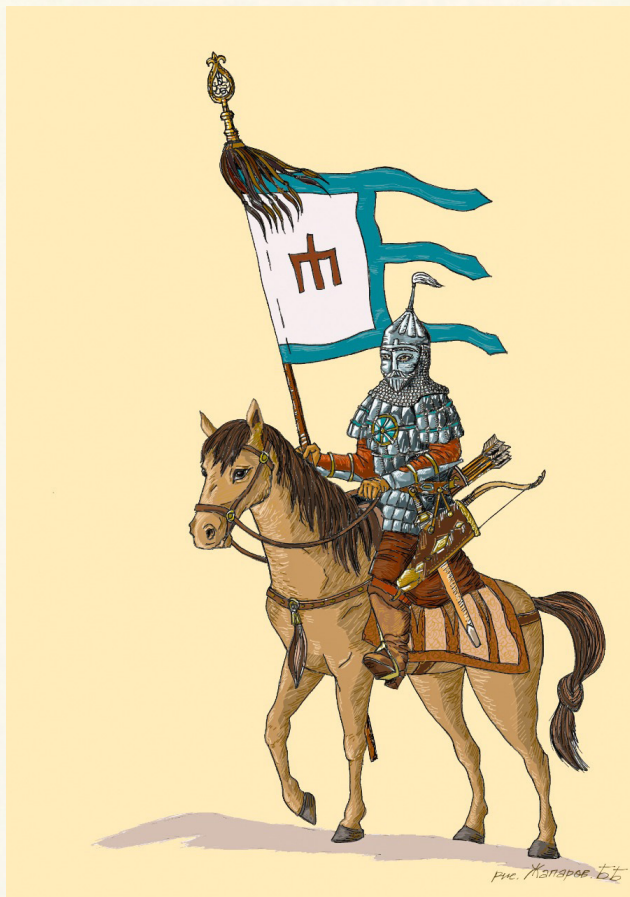
Біздіңше ақ ту ақ пейілікті, адалдықты, шындықты, ерлікті білдіретін қасиетті түс. Сондықтан ақ туды киелі санаған.

Тудың келесі бір түсі ол ала ту және сарала ту. Төмендегі Махамбет Өтемісұлының «Ұлы арман» атты өлеңінде:

Желп-желп еткен ала ту,

Жиырып алар күн қайда?! [9, 180 б.] деген жолдарын байқаймыз. Алайда «Ала» сөзінің мағынасын белгілі ғалым Рәбиға Сыздықованың «Сөздер сөйлейді» еңбегінде былай түсіндіреді: «Қазіргі түрік тіліндегі «жаналғыш (орысша палач)» мағынасындағы алашы сөзі де, XVIII-XIX ғасырлардағы қарақалпақ шайырларының тілінде кездесетін «жаугершілік, қиыншылық» мәніндегі аласат сөзі де, қазақ тілінің жергілікті сөзі ретінде келетін «аласапыран, бүлік, бүлдіру» мағынасындағы аласат, аласат салу сөздері де, Түрікменстан қазақтары мен Сыр бойы қазақтары «алай-түлей, ала-сапыран, дүрлігу» мағынасында қолданатын алағай-бұлағай сөздері де бір төркіндес. Ала қырғын, ала сапыран, ала топалаң тіркестеріндегі «бүліншілік» ұғымын бұлардағы ала компоненті айқындай түседі.

Демек, ертеректегі қазақ тілінде кездесетін

Сурет 2. Байрақты ту көтерген жауынгер батыр.
 Авторы: Бекен Жапаров

ала балта - жай балта емес, соғыс құралы, ұрыс балтасы, «кісі өлтіретін балта». Ала сөзінің «соғыс» ұрыс» мағынасына қатысты қолданылған және бір тұсы, біздіңше, ала берен, ала ту тіркестерінде келгені. Берен – сауыт, ала берен – ұрыс киімі. Сол сияқты ала ту деген тіркес о баста тудың түсіне қатысты емес, «ұрыста ұстайтын ту» деген ұғымда туған тәрізді. Ол ала тудың түсі жасыл, ақ, көк т.б. болуы мүмкін» - [12, 30 б.] дей келе: «Сөйтіп, сөз тарихын қуалағанда, ала деген бір ғана тұлғаның туынды сөз, күрделі сөз, яғни тіркес құрамында бірнеше мағынада келетіні байқалады. Ол мағыналардың бірқатары түпкі (этимондық) семантикадан тараған ауыспалы түрлері болса, енді біреулері «ұрыс, соғыс, қырып-жою» мағыналары бар және «көпшілік, масса» деген мағыналық реңкті қамтитын өз алдына бөлек сөздер болып шығады. Осы себептен қалың оқырманға ала балта, ала ту дегендердегі аланың түске қатысы жоқ екенін, батырлар жырлары мен Махамбет

ақында кездесетін алаулау етістігінің «соғысу, ұрысу» мағынасындағы сөз екенін тарихи лексикология курсы аңғартады. [12, 188 б.].

Дегенмен «Ер тарғын» жырындағы жолдардан «ала» сөзінің түске байланысты да қолданылғанын көруге болады:

«Жалғыздың жары Кұдай деп,
Сарала туы салбырап,
Шапты батыр тебініп,
Сарала туы салбырап,
Сауытының шашағы

Түс-тұсына саудырап» [13, 28 б.] мұндағы «сарала» (сары+ала) тудың нақты түсін айтып отыр. Махмут Қашқаридың «Түрік сөздігінде» осыған мән дес: «АЛ, AL: ал. Қою сары, қызғылт сары түсті асыл жібек мата. Одан хандар байрақ істейді, дәулетті жоғары лауазымды адамдардың аттарына жабу жасайды. Ашық қызыл реңді де «AL – Ал (қызыл)» дейді» [4, 112 б.] Яғни, бұл жердегі сары және ала ол нақты бір түсті білдіртпеген, бірақ туда сары түс бар екенін көрсетеді. Бірнеше түстердің қосындысы немесе араласуы. Мысалы: көк ала, қызыл ала, шұбар ала т.б

Жасыл ту жайында жоғарыда айтып өткеніміз. Төмендегі шежірелік жырда кездесетін жасыл ту бір рулы елдің туына айналғанын байқауға болады.

Шапырашты шабады «Қарасайлап»,
Жасыл туы желбіреп, бөрілі байрақ. [8, 115 б.] Сонымен қатар, аталас жақын рулардың бір ту астына жиналуы туралы айтылады:

«Ер Барақтың жасыл ту
Ортасында тұрады.
Әлім менен Байұлы
Ту кеңесін біткеріп,
Бараққа жолды береді» [7, 43 б.]

Тудың көлемі жайында «Ер Сайын» жырында:

«Қол түстеніп жатқанда,
Келе жатыр бір адам

Туырлықтай туы бар» [13, 129 б.] Жырда кездесетін «туырлықтай туы бар» сөз тіркесі тудың үлкендіні білдірген. Әдеттегі

туырлықтың көлемі енінің өзі ең аз болғанда 2-3 метрді құрайды. Сондықтан жырда асыра айтушылық бар.

«Ту құйрығы бір тутам [9, 34 б.]. Тудың құйрығы туралы айтылған жоғарыдағы жырда. тудың бір құйрығы болатыны әрі оның аз ғана шығыңқы болатыны жайында айтылған. Жалпы тудың құрылымы: Басы, Сабы, Құйрығы, Жиегі, Желегінен құралады. Ал, күрделі ту болса оған: шашағы, баулары қосылды.

Ал, жалау деген не? Бұрынғы кезде, арнаулы әскери форма болмаған жағдайда шайқас кезінде өз әскерін жау әскерінен айыру үшін жауынгерлер найзаға, дуылғаға түсті матадан белгі тағатын. Оны «жалау» деп атайды. Әр бөліктің жауынгерлері жалауды бір түстен тағады. Сол арқылы қолбасшы да әскердің бөліктерін бақылап, байқап отырған. Жалау - әр әскер бөліктеріндегі жауынгерлердің айыру белгісі» [3, 190 б.] Дегенмен, «жалаулы найза», «жалаулы ту» ұғымдары қатар кездеседі. Біздіңше кейінгі кезде «ту» және «жалау» ұғымдары кей тұста қатар мағынада қолданылды.

Жалау туралы жырларда:

Шалкиз жырау:

Саф арғымақ сайлаған,
Найзасына жалау байлаған, [9, 48 б.]
«Жалаулы найза жанға алып,
Жау қашырап ма екеміз!» [9, 64 б.]
«Жалаулы найза қолға алып,
Жау тоқтатар күн қайда?!» [9, 180 б.]

Қорыта келгенде ту, байрақ, жалау ұғымдары қазақ халқында киелі ұғымға ие. Туға байланысты фольклорлық деректер бізге қазақ туларының қандай болғаны туралы нақты мәлімет берері сөз сіз. Әсіресе, ту көтеруге байланысты арнайы рәсімдер, ғұрыптық ерекшеліктер арнайы мәнге ие. Алдағы уақыттарда тақырыпты этнографиялық тұрғыдан тереңірек зерттеу өте маңызды болып табылады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Жәрдем Кейкін. Қазақтың 7777 мақалы мен мәтелі. - Алматы: «Өлке» баспасы. - 2002. - 448 б.
2. Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2010. 65-том. Қазақ мақал-мәтелдері. – 2010. – 414 б.
3. Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер (батырлардың қару-жарағы. әскери өнері, салт-дәстүрлері). - Алматы РГЖИ «Дәуір» АО «Томол». 1996. - 256 б.
4. Қашқари М. Түрік сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік) Том 3. 1998. - 600 б.
5. Айбын [Мәтін]: энциклопедия/Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011 - 880 б.
6. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі [Мәтін]: энциклопедия ; [ғыл. ред. Н. Әлімбаев, ред. алқ.: Ә. Ахметов [ж. б.]; ҚР Мәдениет және спорт мин-гі, ҚР мем. орталық музейі. - Алматы : Алем Даму Интеграция, 2017. – 5000 дана. - 978-601-252-091-0 (4.т) (мұқ.), – 978-601-252-087-3 - “ҚР Мәдениет және спорт министрлігі “Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару” бағдарламасы бойынша жарық көрді” . Библиогр.: 813-831 б. 4-т. – 831 б.
7. Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2009. 60-том. Тарихи жырлар. – 2009. – 420 б.
8. Бабалар сөзі: Жүз томдық.-Астана: «Фолиант», 2012.Т. 81: Шежірелік жыр-аңыздар.-432 б.
9. Бес ғасыр жарлайды: 2 томдық/ Кұрастырған: Мағауин, М. Байділдаев.- Алматы: Жазушы, 1989.- Т. 1.-382 б.
10. Бабалар сөзі: Жүз томдық.-Астана: «Фолиант», 2012.Т. 82: Шежірелік жыр-аңыздар.-432 б.
11. Халид Құрбанғали. Тауарих хамса: (Бес тарих) Ауд. Б. Төтенаев, А. Жолдасдв.- Алматы: Қазақстан, 1992-304 б.
12. Сыздықова Рәбиға. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). Көптомдық шығармалар жинағы / Рәбиға Сыздықова / – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. - 412 б.
13. Батырлар жыры, 2 том, Алматы: Жазушы. 2000.-280 б.
14. А.Байтұрсынов. Жаңа әліппе. 1927 жыл. Қызылорда. 116 б.

Аннотация. Изучение понятий байрак, знамя, флаг, раскрытие их значения - одна из важнейших тем сегодня. Казахские флаги являются продолжением сакского, гуннского и тюркского периодов. Однако важно пересмотреть такие понятия, как ношение флага, поднятие флага, совет флага. Эти представления хорошо отражены в казахском фольклоре. В нашей статье мы рассматриваем специфику и использование этих понятий.

С одной стороны, флаг - это один из главных символов государства и священный инструмент, который направляет войско и поднимает дух армии. Герой с флагом - герой героев. Таких людей называли «тушы», их отбирали в специальном совете. Позднее флаги хранились у героя и передавались его потомкам. Например, Кабанбай батыр, Богенбай батыр, Ер Жанибек батыр, как известно, имели флаги.

Ключевые слова: знамя, байрак, флаг, военная система, Казахское ханство, институт батыров, традиция ношения знамени, совет знамени, фольклорные источники, этнографические исследования.

Abstract. The study of the concepts of bairaq, banner, and flag, as well as the interpretation of their meanings, is one of the most relevant topics today. Kazakh flags represent a continuation of the traditions of the Saka, Hunnic, and Turkic periods. However, it is important to reconsider such concepts as carrying the flag, raising the flag, and the council of the flag. These ideas are well reflected in Kazakh

folklore. This article examines the specificity and usage of these concepts. On the one hand, the flag is one of the principal symbols of the state and a sacred instrument that directs the army and elevates its spirit. A warrior bearing the flag was regarded as the bravest among heroes. Such individuals were called tushy and were selected through a special council. Later, flags were kept by the hero and passed down to their descendants. For example, it is well known that Kabanbay Batyr, Bogenbay Batyr, and Er Zhanibek Batyr possessed their own flags.

Keywords: banner, bairaq, flag, military system, Kazakh Khanate, institution of batyrs, tradition of bearing the banner, council of the banner, folklore sources, ethnographic studies.

2026 жылдан бастап Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Мәдениет комитетінің «Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» республикалық мемлекеттік қазыналық кәсіпорнында тоқсан сайын «BOZOQ» атты ғылыми-танымдық журнал басылып шығады.

Мақалаларға қойылатын талаптар:

«BOZOQ» ғылыми-танымдық журналының редакциясы әрбір нөмірінде шетелдік авторлардың мақалаларын, қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде ғылыми мақалаларды қабылдайды. Журналдың бір санына автордың тегімен (немесе қосалқы авторлықта) бірден артық емес қолжазба беру ғана қарастырылған. Барлық талаптарға сай рәсімделген мақалалар талқылауға қабылданады, редакциялық алқа қолжазбаны іріктеп жариялауға құқылы. Мақалаға автордың келісімінсіз (стилистикалық) шағын түзетулер енгізіледі, ал маңызды түзетулерді талап ететін мақалалар қайта қарау үшін авторға қайтарылады.

Автор (авторлар) журналға жариялау үшін ілеспе хат ұсынуға міндетті. (journal@bozok.kz)

Мақаланы редакцияға жолдамас бұрын, ережемен таныс екеніңізге көз жеткізіңіз және ғылыми мақаланы жариялау үшін қойылатын талаптардың толық орындалуын ескеріңіз. Мақала мазмұны үшін автор (авторлар) жауапты.

Мақаланы рәсімдеу ережесі: Электрондық нұсқада MS Word (кез келген нұсқада) форматында, Times New Roman, 14 қарпімен интервал – бір, шеті – 2 см., азатжол – 1,25 см.

- көлемі – 0,5 б.т. кем емес (7-8 компьютерлік парақша);
- бірінші парақтың үстіңгі сол жағында ӘОЖ индексі көрсетіледі;
- келесі жолдың оң жағында – автордың тегі, аты-жөні, ғылыми дәрежесі мен қызметі, жұмыс орны;
- келесі жолда мақаланың атауы БАС әріппен жазылады;
- аңдатпа (аннотация) берілуі керек (180-200 сөз); қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде.
- түйінді сөздер. 10-ға дейін кілт сөздерді көрсету керек.
- екі интервал арқылы мақаланың мәтіні орналасады;
- әдебиеттер тізімі, ГОСТ 7.1-2003 талаптарына сай рәсімделеді (әдебиеттер тізімінде дереккөз бір рет беріледі, «Сонда» деген сілтеме қабылданбайды);
- сілтемелер мен нұсқамалар нөмірленген дереккөздерге тік жақшаларда дәйексөздердің соңынан беріледі (үлгі: [1,28 б.]);
- кестелер, формулалар, суреттер беруге рұқсат етіледі. Мақала мәтініне сурет және кесте астына жазылған жазумен бірге орналастырылады (үлгі: Сурет 1. Атауы; Кесте 1. Атауы);
- көрнекті материалдардың (сканерленген түрлі-түсті және ақ-қара графикалық суреттер, диаграммалар) көрінісі 300 dpi-ден кем емес, RGB түрлі-түсті, Gray ақ-қара түсті TIFF форматтарында электрондық тасымалдаушыларда жіберілуі қажет;
- мақала мәтіні автор тарапынан мұқият тексеріліп редакциялануы тиіс. Мақалаға автор туралы келесі қысқаша мәліметтер 3 тілде жазылуы керек. (қазақ, орыс, ағылшын)қоса тіркеледі: тегі, аты-жөні, ғылыми дәрежесі мен қызметі, жұмыс орны, телефон нөмірі, e-mail.

Байланыстар: Астана қ., 010000, Тәуелсіздік даңғылы, 54, 6 блок. «Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК.

Тел: (+7172) 25-23-97;

E-mail: journal@bozok.kz

Web сайт: <https://bozok.kz/>

НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫЙ ЖУРНАЛ «BOZOQ»

С 2026 года в Республиканском государственном казенном предприятии «Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозок»» Комитета культуры Министерства культуры и информации Республики Казахстан ежеквартально выходит научно-популярный журнал «BOZOQ».

Автор обязан представить сопроводительное письмо для публикации научной статьи в журнале. (journal@bozok.kz).

Прежде чем отправить статьи в редакцию, убедитесь, что вы ознакомлены с положением и учитываете полное выполнение требований, предъявляемых к публикации научной статьи. Ответственность за содержание статей несет автор (авторы).

Правила оформления статей: В электронном виде в формате MSWord (любая версия), Times New Roman, кегль – 14, интервал – одинарный, поля – 2 см., отступ строки абзаца – 1,25 см.

- объем - не менее 0,5 п.л. (7-8 компьютерных листов);
- на первой странице вверху по левому краю указывается индекс УДК;
- на следующей строке справа – инициалы и фамилия автора, ученая степень и должность, место работы;
- на строке ниже ПРОПИСНЫМИ буквами – название статьи;
- аннотация должна быть представлена (180-200 слов); на казахском, русском, английском языках.
- ключевые слова, должны указать до 10 ключевых слов.
- через двойной интервал располагается текст статьи;
- список литературы, оформленный в соответствии с ГОСТ 7.1-2003; (в списке литературы источник указывается один раз, не допускается указания «Там же»);
- сноски и ссылки на источники с нумерацией по мере упоминания даются в квадратных скобках после цитаты (образец: [1, с.28].);
- допускается наличия таблиц, формул, рисунков. Размещаются в тексте статьи, обязательно наличие подписанных подписей и подписей к таблицам (образец: Рис.1. Название; Таб.1 Название);
- иллюстративные материалы (отсканированная цветная и чернобелая графика, диаграммы) должны отображаться в наборах электронных данных в цвете RGB, черно- белых форматах TIFF с градациями серого и разрешением не менее 300 dpi;
- текст статьи должен быть тщательно проверен и отредактирован автором.
- Сведения об авторе статьи должны быть написаны на 3 языках. (казахский, русский, английский): фамилия, имя, отчество, ученая степень, ученое звание, должность, место работы, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail.

Контакты: г. Астана, 010000, проспект Тәуелсіздік, 54, 6 блок. РГКП «Государственный историко-культурный музей-заповедник «Бозок».

Тел: (+7172) 252397;

E-mail: journal@bozok.kz

Web сайт: <https://bozok.kz/>

Since 2026, the scientific and popular journal «BOZOQ» has been published quarterly by the Republican State Treasury Enterprise «State Historical and Cultural Museum-Reserve «Bozoq»» under the Committee of Culture of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan.

Requirements for articles

The editorial board of the scientific journal «BOZOQ» accepts articles from foreign authors as well as scientific papers in Kazakh, Russian, and English for each issue. No more than one manuscript per author (including co-authorship) may be submitted per issue. Articles are accepted for consideration only if they fully comply with all requirements. The editorial board reserves the right to select materials for publication.

Minor edits (stylistic or formal) may be made to the text without the author's consent. Articles requiring substantial revision will be returned to the authors for improvement.

Authors must submit a cover letter when sending a scientific article for publication in the journal (journal@bozok.kz).

Before submitting articles to the editorial office, authors must ensure that they are familiar with the guidelines and fully comply with all publication requirements. The authors bear full responsibility for the content of their articles.

Formatting Requirements

Articles must be submitted electronically in MS Word format (any version), using Times New Roman font, size 14, single spacing, margins – 2 cm, paragraph indent – 1.25 cm.

- Length: not less than 0.5 printed sheets (7–8 pages);
- On the first page, the UDC index should be indicated at the top left;
- On the next line (right-aligned): author's initials and surname, academic degree and position, place of work;
- On the next line in CAPITAL LETTERS: the title of the article;
- Abstract: 180–200 words, provided in Kazakh, Russian, and English;
- Keywords: up to 10 keywords must be indicated;
- The main text of the article should follow after a double space;
- References should be formatted in accordance with GOST 7.1-2003 (each source is listed only once; the use of «*ibid.*» is not allowed);
- Footnotes and references are indicated in square brackets in order of appearance (example: [1, p. 28]);
- Tables, formulas, and figures are allowed and should be placed within the text with proper captions (e.g., Fig. 1. Title; Table 1. Title);
- Illustrative materials (scanned color and black-and-white graphics, diagrams) must be provided in RGB color mode or grayscale TIFF format with a resolution of at least 300 dpi;
- The text must be carefully proofread and edited by the author;
- Author information must be provided in three languages (Kazakh, Russian, English): full name, academic degree, academic title, position, place of work, office and home phone numbers, e-mail.

Contacts:

Astana, 010000, Tauelsizdik Avenue 54, Block 6. RSE «State Historical and Cultural Museum-Reserve «Bozoq»» Tel: (+7172) 252397

E-mail: journal@bozok.kz

Website: <https://bozok.kz/>

Жауапты редактор:

Гулмира УАЛИЕВА, «Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы»
РМҚК бас инспекторы, Астана, Қазақстан

Корректор:

Толқын МАҒАУИЯНОВА, «Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы»
РМҚК инспектор, Астана, Қазақстан

Журнал Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігінің Ақпарат комитеті»
Республикалық мемлекеттік мекемесінде 2026 жылдың

17 сәуірінде тіркелген, оған № KZ45VPY00147047 куәлігі берілді.

Шығу жиілігі: үш айда бір рет шығады.

Журналдың электронды нұсқасын төменде көрсетілген ресми сайттан көре аласыз. Автордың
көзқарасына редакция жауап бермейді.

Мекен-жайы: Астана қ., 010000, Тәуелсіздік даңғылы, 54, 6 блок

«Бозоқ» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы» РМҚК. Тел: (+7172) 252397;

E-mail: journal@bozok.kz

Web сайт: <https://bozok.kz/>

journal@bozok.kz

<https://bozok.kz/>

bozoqmuseum

bozoqmuseum

Bozoq Museum

Bozoq Museum